

დალი ქადაგიშვილი

ქველი თბილისი და ქუთაისი

უსხოვლები თვალით

**თბილისი
2008**

საქართველო, ეს ორ ზღვას შორის მოქცეული და კავკასიონის ქედს ამოფარებული მიწის პატარა მონაკვეთი, ჯერ კიდევ ადრინდელი საუკუნეებიდან წარმოადგენს მსოფლიოს თითქმის ყველა კუთხიდან უცხოელთა მოზიდვის საგანს, მათ შორისაა პეროლოტე, პიპოკრატე, ქსენოფონტე, სტრაბონი... ჯენეინსონი, ჯონსონი და სხვა. იგი საინტერესო იყო როგორც ისტორიული კუთხით, ისე ეთნოგრაფიულადაც, როგორც მეცნიერებისათვის, ისე პოლიტიკოსებისათვისაც. ინტერესს განაპირობებდა მისი განუშემორგებელი ბუნება და სილამაზე, უჩვეულო ხალხი და ადამები, მაღალი მთიანეთი და მყინვარები, განსაკუთრებით ადგილმდებარეობა, რამდენადაც საქართველოზე გადიოდა გზა სამყაროს ერთი სფეროდან მეორეზე – აბრეშუმის ცნობილი გზა.

არც XIX საუკუნე ყოფილა გამონაკლისი. ამ პერიოდის საქართველო რუსეთის დომინიონია. ბევრი უცხოელი ჩამოდის აქ საგანგებო დავალებით – გაეცნოს და გაერკვეს ქვეყნის პოლიტიკურ, სოციალურ და ეკონომიკურ ვითარებაში. შემდეგ ინფორმაცია გადაეცემოდა მეტროპოლიას. წიგნში განხილულია ინგლისელი მოგზაურების – ჯ. ბუჩან ტელფერის, ჯ. ო. უორდროპის, რიჩარდ პორტერის, დ. უ. ფრეშვილდის, ამერიკელ მისიონერთა ლონდონის საზოგადოების წევრების – ელი სმითისა და პ.ო. დუაითის შეხედულებები და მონათხრობები საქართველოს შესახებ. ამას პოლიტიკური საფუძველიც ედო.

ყველა ეს ინფორმაცია მნიშვნელოვანია ქართული ისტორიისა და ეთნოგრაფიის შესწავლისათვის. წიგნს ახლავს კომენტარები და ფოტომასალა, რაც ამდიდრებს მონათხრობს და უფრო მეტ ინფორმაციას იძლევა ამა თუ იმ ფაქტის სიზუსტესა თუ უზუსტობაზე.

რედაქტორი:

სალომე ყორანაშვილი

რეცენზენტები:

ისტორიულ მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი
მურმან პაპაშვილი

ისტორიულ მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი
ვაჟა ჩოჩია

ავტორისაბან

XIX საუკუნის მანძილზე კავკასია მთლიანად აღმოჩნდა ევროპული დიპლომატიის ყურადღების ცენტრში. ეს რეგიონი, ახლო აღმოსავლეთთან ერთად, რუსეთისა და ევროპის დიდი მონარქების გაყოფის საგნად გადაიქცა. ამას უკავშირდებოდა ის გარემოება, რომ საქართველოში, ისევე როგორც კავკასიის სხვა მხარეებში, ჩამოდიოდნენ საეაჭრო, პოლიტიკური თუ დიპლომატიური აგენტები. ისინი საფუძვლიანად სწავლობდნენ ამ მხარეების პოლიტიკურ ფონს. როგორც კი გამოიკვეთა რუსეთის აღმოსავლეთისაკენ შემოტევის ახალი ტალღა, იმატა ინგლისელი საზოგადოების ფართო წრეების დაინტერესებამ კავკასიით, რადგან აქედან ირანის გაელით იხსნებოდა გზა ინდოეთისაკენ. ასე რომ, საქართველოში გამოჩენილი უცხოელები სპეციალისტები თავისებურ რეზიდენტებს წარმოადგენდნენ, თუმცა ეს ფუნქცია ოსტატურად ინილებოდა.

აქ მოყვანილი ავტორები – დაგლას უ. ფრეშფილდი, ჯონ ბუჩან ტელფერი, სერ ჯონ ოლივერ უორდროპი, რობერტ კერ პორტერი და ამერიკელ მისიონერთა ლონდონის საზოგადოების წევრები – ელი სმითი და პ.ჯ.ო. დუაითი მათ რიცხეს განუკუთვნებიან. მათ მიერ დანახული საქართველო რუსეთის დომინიონია, რუსიფიცირებული, ჭრელი მოსახლეობით, მოშლილი ეკონომიკითა და ეაჭრობით.

წინამდებარე ნაშრომში ამ ავტორების მიერ დანახული ორი ქალაქი – თბილისი და ქუთაისია. მათი მონათხრობი მდიდარ ინფორმაციას იძლევა XIX საუკუნისდროინდელი ამ ქალაქების ეთნოგრაფიული კუთხით შემსწავლელთათვის და არა მხოლოდ მათთვის. ისინი აღწერენ თბილისსა და ქუთაისს ისტორიული, სოციალური და ეკონომიკური ცხოვრების ფონზე, გვიჩვენებენ ზოგიერთი პიროვნების როლს ქართველთა ისტორიული და კულტურული (საზოგადოებრივი ცხოვრების) პროცესების დაქარებისა თუ შემოპრუნების საქმეში.

ჯონ ბუჩან ტელფერის ზოგიერთი ცნობა ძველი თბილისის შესახებ 1876 წ.).....	5
J. Buchan Telfer on Old Tbilisi. Resume	28
დაგლას უ. ფრეშილდის ზოგიერთი ცნობა თბილისისა და ქუთაისის შესახებ (XIX ს. II ნახ.).....	29
English Traveller D. W. Freshfield about Tbilisi and Kutaisi. Resume	39
ე. სმითისა და კ.ჯ.ო. დუაითის ცნობები თბილისზე (XIX ს I ნახ.).....	40
The Information of Missionaries of American Board of Mission Eli Smith and H.G.O. Dwight about Tiflis. Resume	47
სერ ჯონ ოლივერ უორდროპი საქართველოში განათლებისა და ლიტერატურის შესახებ.....	48
Sir J. O. Wardrop about the Education and Literature In Georgia. Resume	56
რობერტ პორტერი თბილისის აბანოების შესახებ და არა მხოლოდ.....	57
Robert Porter on Tbilisi Both-houses and not only. Resume	64
ძველი თბილისის ხედები.....	65
View of Old Tbilisi.....	65
კომენტარები.....	73
გამოყენებული ლიტერატურა.....	83

ჯონ ბუჩან ტელეფონის ზოგიერთი ცნობა ძველი თბილისის შესახებ (1876წ.)

ინგლისელი მოგზაური ჯონ ბუჩან ტელეფონი სამი წლის განმავლობაში რუსეთის იმპერიის სამხრეთ ნაწილში ცხოვრობდა. მან მოინახულა ყირიმი და ამიერკავკასია, სადაც 92 დღე დაჰყო. საქართველოში იგი ოდესის გავლით ჩამოვიდა. მისი ნაშრომი “ყირიმი და ამიერკავკასია” მისი დაკვირვების შედეგია. მასში ჩართულია სხვა თვითმხილველთა მონათხრობებიც, რომელსაც იგი ეყრდნობოდა ამ ქვეყნებში მოგზაურობის დროს, წიგნში ავტორს დაშვებული აქვს ზოგიერთი უზუსტობა, თუმცა იგი არ აცხადებს პრეტენზიებს მეცნიერულ სიზუსტეზე. მისი მონათხრობი ფაქტების სადა გადმოლაგებაა კომენტარის გარეშე, არც მისი გადამწვევტი აზრია გამოხატული იმ ხალხის ხასიათზე, რომელთა ტერიტორიაზე მას მოუხდა გაგლა.

“ყირიმი და ამიერკავკასია” ლონდონში 1876 წელს გამოიცა. ნაშრომი წარმოადგენს ჯ.ბ. ტელეფონის ერთგვარ ანგარიშს, რომელშიც იგი ცდილობს მკითხველის დაინტერესებას იმ მხარით, სადაც იგი იმყოფებოდა.

ტელეფონი მოგვითხრობს იმ ქვეყნების ისტორიასა თუ არქეოლოგიურ მონაცემებზე, რომლებშიც მან იმოგზაურა ყოველგვარი საფრთხის გარეშე და ასატანი კომფორტით. ამ მხარეს ნაკლებად თუ ესტუმრება ვინმე, თუმცა აქ საოცრად ლამაზი და საინტერესო ადგილებია უძველესი და საინტერესო ისტორიით, ეთნოგრაფიული მომხიბვლელობით. არა მარტო მოგზაურს, არამედ პროფესიონალ გეოლოგს, მხატვარს, მთამსვლელს, სპორტსმენს, ბოტანიკოსსაც ძალიან გაუფართოვდებოდა აქ მოგზაურობით თვალსაწიერი და დიდ სიამოვნებას მიიღებდა.

ნაშრომი “ყირიმი და ამიერკავკასია” ორი ტომისაგან შედგება. დაწერილია იმ მარშრუტის მიხედვით, რომელითაც ჯ. ბ. ტელეფონი მოგზაურობდა.

მოგზაურობის დროს ინგლისელ მოგზაურს დასჭირდა თურქულის, ბერძნულის, ფრანგულისა და გერმანულის ცოდნა. სწორედ ამ ენების ცოდნას ურჩევს იგი ამ ქვეყნებში ჩამოსულ

უცხოელს. აღნიშნავს, რომ თანხები ცოტას თუ გადააჭარბებს ევროპაში საჭირო თანხის ორ მესამედს. დიდი ბარგი არ იყო საჭირო. ცხადია, მოგზაურობა მას უხდებოდა ცხენით, ურმით, ფეხით. ტანსაცმელიც სათანადო იყო: მოკლე ქურთუკი, მაღალყელიანი ჩექმები, წინდები, ჩექმებში ჩატანებული შარვალი. დიდი მნიშვნელობა აქვს სამხედრო ქუდს. იგი პატივისცემას იმსახურებს და ყურადღებას იქცევს ისევე, როგორც ორთაიანი არწივის ბეჭედი – ღოკუმენტებში.

გარდა ამისა, მთაში აუცილებელ აქსესუარს წარმოადგენს რევოლვერი, კარავი, მუთაქა, უნაგირი, ბლოკნოტი – ჩანახატებისა თუ ჩანაწერებისათვის, თერმომეტრი, კომპასი, ღურბინდი და ისეთი უბრალო რამ, როგორიცაა ქინაქინი, ქლორაღინი, თაბაშირი, საცხი და სხვა. საჭიროა აგრეთვე დასაკეცი დანები და მაკრატელი, ჯიბის ორი რევოლვერი მაინც, რადგან ადგილობრივი მოსახლე, რომელიც ფულის აღებაზე უარს ამბობს, უყოყმანოდ იღებს ასეთ უბრალო საჩუქარს სამსახურის გაწევისას. საჭიროა სურსათიც, როგორიცაა, მაგალითად, შედედებული რძე, ბრენდი, ორცხობილა, თუმცა ამის შოვნა ამ ქვეყნებშიც არის შესაძლებელი.

ჯ. ბ. ტელფერის აზრით, ყირიმსა და ამიერკავკასიაში მოგზაურობის დაწყება საინტერესოა აპრილის თვეში და დასრულება აგვისტოს ბოლოს. მთაში სექტემბერიც კარგია. მეგზურის მონახვა ჭირს, მაგრამ აქ ინგლისელებს კარგად ეპყრობიან.

ნაშრომში დიდი ადგილი ეთმობა თბილისის² აღწერილობას. საქართველოს დედაქალაქი, წერს ჯ. ბ. ტელფერი, ვახტანგ გორგასალმა 496 წელს დაარსა. ვარაზ ბაქარის³ ტახტზე ყოფნისას (373-393) სპარსეთის ერისთავს აქ შურის ციხე⁴ აღუმართავს, როგორც ციხე-სიმაგრე მცხეთასთან დასაპირისპირებლად.⁵ დაჩის⁶ მეფობის პერიოდში მთავრობას თბილისში გადაუნაცვლია. სახელი “თბილისი” ქალაქმა ცხელი წყაროების გამო მიიღო, რითაც ასე უხვია ეს მხარე. ეს, წერს ავტორი, გეაგონებს უნგრეთის ტიეპლიცას (Thermal Waters – თბილ წყლებს). თბილისს არ მოჰკლებია მონღოლთა, სპარსთა, ბერძენთა, თურქთა შემოსევანი. ის 8-ჯერ დაანგრის მთლიანად და მოსახლეობაც გაუღლიტეს. ჯერ 1387 წელს და

1393 წელს თემურ ლენგის⁷ და შემდეგ 1795 წელს აღამაჰმად-ხანის დროს.

მოსახლეობაში ქართველების შემდეგ სომხები სჭარბობენ. აქვე ცხოვრობენ სპარსელები, თათრები, ებრაელები, ფრანგი და იტალიელი ცოტაა. აქვეა გერმანელთა კოლონია – Wurtenmberg-ის შთამომავალნი.⁸ ზაფხულობით თბილისის მოსახლეობა ტოვებს ქალაქს, რადგან აუტანლი სიცხე იცის (იენისიდან სექტემბრამდე). თერმომეტრი საშუალოდ 100 გრადუსს უჩვენებს⁹ ჩრდილში. ზამთარში პაეა ზომიერია, თოვლი იშვიათად მოდის და 24 საათში ღლეება. ამიტომაც, რომ გადმოხურული ეტლი აქ იშვიათი სანახაობაა.

მდ. მტკვარი, რომელზედაც ქალაქია გაშენებული, სავსეა ორაგულით, ამბობს ავტორი, თუმცა აღსანიშნავია ის, რომ თავად ამ ფაქტის მომსწრე არასოდეს ყოფილა. დამარილებული ორაგული შესანიშნავია. რუსულად მას “ლასასინა”-ს უწოდებენ. მდ. მტკვარში თევზის კიდევ ერთი სახეობაა – ლოქო – “უსაჩ”-ულვაშა. ლოქო და ფირხულა. ეს უკანასკნელი დელიკატესია. იქ, სადაც მდ. მტკვარი კასპიის ზღვას უერთდება, იჭერენ “ბელუგა”-ს – სვიას. მისი ნიმუში თბილისის მუზეუმშია დაცული – ზომით 14 და წონით 33 ფუთია. ამ თევზის წონა ხანდახან 70 ფუთსაც აღწევს.

ქალაქი წყლით მხოლოდ მდ. მტკვრით¹⁰ მარაგდება და მიუხედავად იმისა, რომ გაბინძურებულია, ქართველებს იგი მოსწონთ ისევე, როგორც სანქტ-პეტერბურგში მდ. ნევის წყალი და სვამენ მას ისევე როგორც ამას მათი წინაპრები აკეთებდნენ. მაგრამ მაშინ ქართველი უნდა იყო და მუცელიც ქართული უნდა გქონდეს. თულუხნები¹¹ ცხენით დააქეთ. თულუხნა კამეჩის კანისაგან მზადდება და მეთულუხნე წყალს ვედროებით დაატარებს ყოველი სახლის კარზე. ზომის ერთეულად აქეთ ჯოხი. ეს ჯოხი სახედარს კისერზე პკიდია.¹²

მდ. მტკვარზე გადებულ ხიდებს შორის ყველაზე დიდია ეორონცოვის ხიდი¹³, რომელიც აერთებს კუკიის მხარეს ქართულ კვარტალთან.¹⁴ აქვეა კავკასიის გენერალ-გუბერნატორის ქანდაკება.¹⁵

კიდევ ორი ხიდია – ნიკოლაესკისა¹⁶ და მეტეხის, რომლებიც აერთიანებენ მარცხენა სანაპიროს¹⁷ სომხებისა და სპარსელების კვარტლებთან¹⁸.

თავად მიხეილის ხიდი

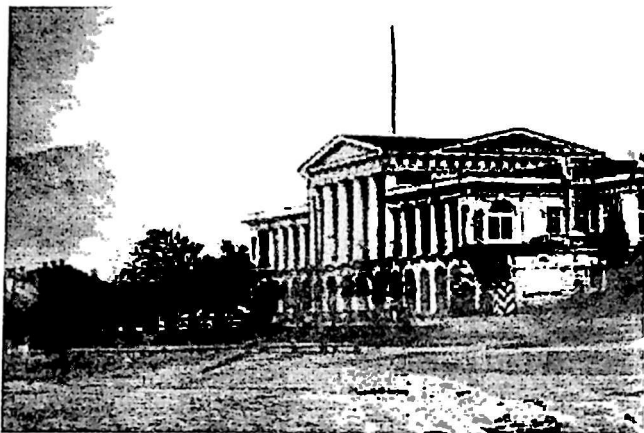
თავად მიხეილ სიმონის ძე ვორონცოვის
ქანდაკება

როდესაც გადაჭრით ევრონაცოვის ხიდს, გაივლით საზოგადო ბაღებს,¹⁹ გახვალთ გოლოვინის²⁰ პროსპექტზე (ეს მთავარი და ერთადერთი ყველაზე პერსპექტიული ქუჩაა), მარჯვნივ გიმნაზიაა, სასამართლო, ახალი ტაძრისათვის განკუთვნილი ნაკეთი და კავკასიის გენერალ-გუბერნატორის²¹ სასახლე. კავკასიის გენერალ-გუბერნატორი ამიერკავკასიაში ყველაზე მნიშვნელოვანი პიროვნებაა. ამჯერად ეს პოსტი უკავია მის უდიდებულესობას დიდ პერცოგს მიხეილს, მეფის ძმას. იგი არის მისი უმაღლესობის ნაცვლი.

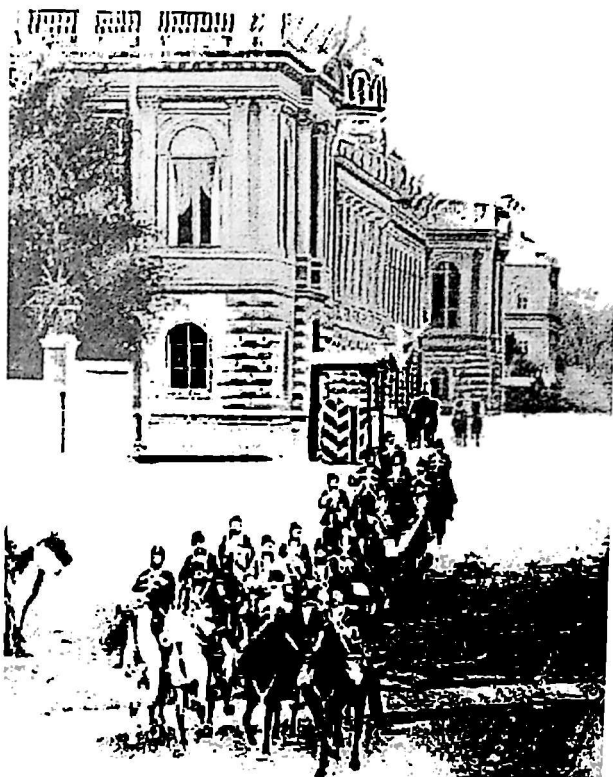
მსახიობთა კლუბი, დღევანდელი რუსთაველის თეატრი

სასახლე²² უფრო ლამაზი იქნებოდა მაღლობზე რომ მდგარიყო. სასახლის წინ არის სამეთვალყურეო სახლი, დარიული კოლონადა ემბლემებით, რაც სამხედრო ძლიერებასა და დიდებაზე მეტყველებს რუსეთში და ძალზე ეფექტურია.

მეფისნაეელის სასახლე

აქვეა საჯარო ბიბლიოთეკა²³ და მუზეუმი. საჯარო ბიბლიოთეკაში სამკითხველო დარბაზია და ღიაა შუადღემდე, რაც დიდი ზარალია მეცნიერებისათვის. მუზეუმში წარმოდგენილია მასალა ბუნების ისტორიისა და ეკოლოგიის შესახებ. რქოვლო-გიური და ეთნოგრაფიული განყოფილებები ერთადაა, მაგრამ საქმეს გამოასწორებს თბილისში ახლახან ჩამოყალიბებული გეოგრაფიული საზოგადოება.

ღეარცოესკაიას (სასახლის) ქუჩა

ღეარცოესკაიას²⁴ ქუჩაზე განლაგებულ მაღაზიებში ბევრია უკანასკნელი მოდის ევროპული საქონელი და გარდა ამისა, ერეულის²⁵ მოედანის შუაგულში თამამშევის ქარვასლა და ოპერის თეატრი²⁶; ამ მოედნიდან გამოდიან მთავარი ქუჩები. ერთი მიემართება ევროპულ კვარტალში²⁷, სადაც შეძლებული ხალხი ცხოვრობს ღამაში დიზაინით გამართულ სახლებში, ელევანტური კონსტრუქციის აივნებითა და ბალებით, მეორე ქუჩას მიყვართ ქართულ, სომხურ და სპარსულ ბაზრებთან,²⁸ მესამეს – ბაზრის ადგილას. აქ ყოველ კვირა დილას რუსული ბაზრობა იმართება.²⁹ ამ ბაზრობაზე საქმით გამოირჩევიან ჯარისკაცები, ისინი სცვლიან და ჰყიდიან ძველ ფორმებსა და

ჩექმებს. ერევნის მოედანზე იმართება ხშირი, მაგრამ უმნიშვნელო ვაჭრობა-აუქციონები, რომლებსაც დიდი საყვირით აცხადებენ და აქვე იკრიბება უსაქმურთა ჭრელი ჯგუფი³⁰.

მოედნის მახლობლად ორი კარგი სასტუმროა. სასტუმრო ევროპიდან³¹ შეიძლება თეალი აღევნო შეშითა და ნახშირით ვაჭრობას. გვერდით კი დატვირთული სახედარებით (სახედარი თბილისისათვის დამახასიათებელი ატრიბუტია) ხეტყე ვაგონებით გადააქვო.

აი, როგორ ახასიათებს თბილისურ ცხოვრებას ჯ. ბ. ტელფერი: ფასები საყოფაცხოვრებო ატრიბუტებზე ზომიერია. 1 გირვანქა საუკეთესო ძროხის ხორცი არ აჭარბებს 12 კაპ.³² მაგრამ პირობები ცუდია, ქირა მაღალია, სადილი ძვირია, უცხოურ საქონელზე ფასები მაღალია. და მაინც, ამისდა მიუხედავად, თბილისი ბევრი რუსისათვის საყვარელ საცხოვრებელ ადგილს წარმოადგენს.

თბილისის გარემომცველი გორაკები ხრიოკია. გაზაფხულზე მთა მწვანით იმოსება, მაგრამ უმოწყალო ცხელი ზაფხულის გამო მხოლოდ ცოტა ხნით. მარჯვენა სანაპიროზე, ზევით, ამართულა მთაწმინდა, წმ. დავითის ეკლესია. იგი 1318 წელსაა აგებული და თავდაპირველი მობინადრე სირიელი წმ. მამა³³ ყოფილა. ამჟამინდელი ნაგებობა უფრო გვიანი პერიოდისაა და წარმოადგენს წმინდანის სამარხს, რომელიც გათხოვილ ქალებს მფარველობდა. გადმოცემის თანახმად, ქალები აქ მოდიან მაისის თვეში. ერთი ბერი გვარწმუნებდა, წერს ავტორი, რომ ეკლესია, რომელიც ვიხილეთ, აგებული იყო უშვილო ქალთა მიერ მოტანილი მასალით, რადგან აქ მლოცველი ნაყოფიერი ხდებოდა. მათ თითოეულ მოსვლაზე თითო აგური, ქვან ბათქაში ამოჰქონდათ წმინდანთან.

ქვემოთ აღექსანდრე სერგის ძე გრიბოედოვის საფლავია, იგი გახლდათ სრულუფლებიანი ელჩი და რუსეთის მინისტრი, რომელიც 1829 წელს სპარსეთში გარდაიცვალა.³⁴ ის იყო კეთილშობილი და ღირსეული ოჯახიდან და იცავდა იმპერიული უდიდებულესობის უფლებებს, მაგრამ მას მიეზლო თავისი მოუდრეკავი ხასიათის გამო. 1829 წლის 11 თებერვალს ის და ყველა მისი თანამოაზრე დაიდუპა ამბოხებული ხალხის მიერ. როდესაც ა. გრიბოედოვის დამახინჯებული სხეული ურმით

გადაქონდათ, ა. პუშკინს უკითხავს, რა მოგაქვთო? სხეული ხელში ადრე მიღებული ნატყვიარევით უცვნიათ. მის ახალგაზრდა მეუღლეს მისთვის ძეგლი აუგია, თვითონაც იქ დაუმარხავთ.

ევროპის კვარტლიდან სოლოლაკში³⁵ ადიხარ, საიდანაც შეიძლება გადმოხედო თბილისს. თუმცა აქ ვერ შეხედები რამე ღირშესანიშნავ ნაგებობას, არც სასახლეს, არც კოშკურებს, მაგრამ აქ რაღაც უცნაური თავისებურება იგრძნობა და ადამიანი აქ დიდ სიამოვნებას განიცდის. სოლოლაკის გაყოფე ბაზე არის ნარიყალას³⁶ ნანგრევები, რომლებიც 1576 წელს მუსტაფა-ფაშას³⁷ აღუდგენია თურქეთის (ოსმალეთის) შემოსევისას. ჯ.ბ. ტელფერი წერს, რომ გადმოცემის თანახმად, მთის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილზე აგებული იყო სპარსელთა ტაძარი მიძღვნილი ღვთაება – Chur-ისადმი. ეს იყო ანგელოზი, რომელსაც ორზმუდმა (orzmuđ)³⁸ მზის დისკოს დაცვა დააეღა. ქვევით ბოტანიკური ბაღია³⁹ – თავად ვორონცოვის შემოქმედება.⁴⁰ ახლა მას აქ ნაკლებად აქცევენ ყურადღებას. ბოტანიკური ბაღი გადმოჰყურებს ღრმა ხეობას, რომელშიც მოედინება მდ. წაეკისი. ამ მდინარის საშუალებით ადვილად გახვალთ ფონს სპარსულ სასაფლაოზე, მოპირდაპირე ციცაბო კლდოვან ნაპირზე. აკლდამები წარმოადგენენ აგურის ოთხკუთხა ოთახებს გადახურული თაღით და ჩრდილოეთის მხრიდან დატანებული კარით. აღმოსავლეთით მათ აკრავს ჩვეულებრივი ტალავერი. თითოეული აკლდამა სამ სამარეს მოიცავს და ყოველი მათგანი შებღალულია. ყველა აკლდამას სამი ფუტი სიღრმე აქვს და აგებულია აგურით. აქვს ამოზნექილი, დაბათქაშებული ძირი, გადახურულია აგურის თაღიანი სახურავით. ზემოდან ადგას ქვის დიდი ლოდი. დიდად გარჯილან, რომ ცხედრები მიწაში დაეცვათ. სპარსული სასაფლაოს მახლობლად არის თათრების სასაფლაო.

...ჩვენ შევედით ვიწრო, მიხვეულ-მოხვეულ ქუჩებში, რომლებიც გადატვირთული იყო უცნაური, მსუბუქად დატვირთული ურმებით. ისინი ქმნიდნენ ქარავანს და სპარსეთიდან და დაღესტნიდან მომავალი აქლემების ჯაჭვი იდგა აბრეშუმითა და ბამბის ფუთებით დატვირთული. იყო ექსტრემით საუბარი, ყვირილი “ხაბარდა”, რაც ნიშნავს “ფრთხილად” ქუჩაზე გადასვლისას. იყიდებოდა ბევრი რამ: ხილი, თევზი, ფრინველი, იარაღი, ხალიჩები, მძივები, აბრეშუმი, ფარჩა – აქა-იქ ქართველი ქალი

ჩამოივლიდა ჩადრით, თეთრი ქსოვილი ფარავდა თავს და მთელ სხეულსაც.⁴¹ აქვე იყო პოლიციელი (polytzeysky sloujeetel), რომელიც ყოველწამს ასობით ბრძანებას აძლევდა ამდენივე სხეადასხვა რჯულის ხალხს და იმავე დარწმუნებული იერით კიდევ ამდენივეს იტყოდა, თუმცა ყოველ ჯერზე შედეგი ერთნაირად იმედის გამაცრელებელი იყო. ჭეშმარიტად აზიური სანახაობა იყო. ჩვენ ვიმყოფებოდით ძველ თბილისში.

ო. შერლინგის ნახ. წარმავალი თბილისი: ჩაის მსმელები

როგორც ყველა აღმოსავლურ ქალაქში, თბილისშიც ყოველგვარ ვაჭრობას თავისი განსაკუთრებული ადგილი აქვს, პირველი ადგილი, რომელსაც ვესტუმრე, იყო ქუდების სახელოსნო (გონხანა). აქ იყიდებოდა ქართული და სომხური ქუდი, ყარაბაღული და ოსური ფაფახი (კარაკულისა), აგრეთვე სპარსული ჩაღმა. იატაკები ქუჩის მხრიდან ერთი ფუტის სიმაღლეზე იყო აწეული და დახლის მაგიერობას სწევდა. ამყიდველები ჩაცუცქეულები ისხდნენ ხალიჩაზე. გავიარეთ საფუ-

ნთუშეები და სასაუზმეები; ქართულ პურს აქ ცვლიდა ჩურეკი – დიდი და ბრტყელი ცომის ნაჭრები, როგორც დიდი ბლინი.

ამ სასაუზმეებს მიღმა არის თათრის⁴² მოედანი – აქვეა დაყრილი ფუტები. ძნელია გაელა. ჩვენ შევანელეთ სვლა და ბევრი უცნაურობაც ვიხილეთ...

თათრის მოედანი

აქედან ღვინის სარდაფებისაკენ გავეშურეთ. აქ ტიკებსა და ბურდუკებში კახური ღვინო ასხია. რაღაც არასასიამოვნო სანახაობაა, თითქოს ეს გაბერილი ტიკები, დიდი ხნის განმავლობაში წყალში დგანან.

აქედან მეწაღეებთან გავედით. შემდეგ სპილენძის სამუშაოს შემსრულებლებთან. შემდეგ მატყლისა და ქვეშაგების ბაზრობაზე და ბოლოს იარაღის ბაზრობაზე, რომლის უკეთესს თვალი ვერას ინატრებს.

თბილისური ბაჰრის დუქანი

იარაღის სპეციალისტი, ალბათ, კარგად შეაფასებს მათ, როდესაც გასინჯავს. აქ არის ყველანაირი სახის ხანჯალი, ხმალი, სპილოსძელის, რქისა ან სხვა მასალისაგან დამზადებული ვადით. არის ადგილობრივი წარმოების იარაღიც და გენუიდან, პორტუგალიიდან ან სხვა ქვეყნებიდან შემოტანილიც. დგილობრივი იარაღიდან გვხვდება ღეკური, ოსური, დაღესტნური, იმერული დანები, დამასკოს ხმალი და სხვა მურზასა და პაჯი⁴³ -მუსტაფას მიერ დამზადებული.

თევზით მოვაჭრენი

ძვირად ფასობს ქართული ფარი, ბაშკირეთის მშვილდი. აქვეა მუსიკალური ინსტრუმენტები და ვერცხლის ნაკეთობანი: გულსაბნეუები, სათუთუნეები და ა. შ. ქართული სასმისები, ყუთები – ესენი სხვადასხვა სახისაა (სხვადასხვა სახის ქართული სასმისი, და ა. შ.). ზოგი სმის დროს ხმას გამოსცემს. ქართველები მსმელი ხალხია. 3 ბოთლი კახური ღვინო ჩვეულებრივი მოვლენაა სადილზე. ქართველი განურჩევლად კარგ ხასიათსუა და იშვიათად ღონდება ცხოვრების უკუღმართობის გამო, ყოველთვის ცდილობს იყოს უზრუნველი.

ორნამენტები ასეთია: ვერცხლის ლამბაქს ან თეფშს აქვს ხეუელი პეიზაჟი, ღრმად ამოტვიფრული ვერცხლის, სპილოსძეგლის ან ტყეების მომცრო კომპოზიცია, მოჭედვის შემდეგ გამოშვარი, გახეხილი და კელაგ ცეცხლზე შემდგარი ცოტა ხნით და შემდგომ გასაფრილებლად გადმოღებული. ყოველივე ამის შემდეგ მას აპრიალებენ, სანამ სასურველ კრიალა ზედაპირს არ მიიღებს.

ლუქნები ეორონცოვის ქუჩაზე

აღმოსავლური წესების საპირისპიროდ, სადაც ბაზრები მზის ჩასვლიდან შუადღემდე დაკეტილია, თბილისში ვაჭრობა მზის ჩასვლის შემდგომაც გრძელდება სანთლების შექსე.⁴⁴

სომხური და ქართული ბაზრების გარდა აქ ჩვენ მოვინახულეთ სპარსული ბაზარიც, რომელიც მდებარეობს მდ. მტკერის მარცხენა სანაპიროზე, თუ მეტეხის ხიდს გადახვალთ თათრის მოედნიდან.⁴⁵

სპარსული ბაზარი განსაკუთრებული კონსტრუქციისაა: გრძელი, განიერი გალერეა გადახურულია თალით. აქეთ-იქით დახლებია. თვალს გჭრიან თავრიზის ნოხები, შემახას აბრეშუმი, შაღები, დივნები, ფარდები, საწოლის გადასაფარებლები. აქ, როგორც სხვაგან, საშიშია, რომ არ მოგატყუონ. წესია გადაიხადო იმის მეოთხედი, რასაც დაგიფასებენ.

*ო. შმერლინგის ნახ. წარმავალი თბილისი:
ხალიჩების გამყიდველი სპარსელები.*

სპარსულ ბაზართან ტყავის დამამზადებელი მეშუების ნაირგვარობაა. ამზადებენ “ბურკას”- უხეშ ქუდს, ცხერის ტყავისაგან, მხოლოდ გრძელი თმით გარეთ.

ბურკები უმეტესად შავი ფერისაა, ზოგჯერ თეთრიც გამოირევა. მათ უმეტესად მთიელები ატარებენ თავისუფლად, კისერზე ჩამოშვებულს. “ბურკა” მთლიანად შემოხვეულია

წინიდან, ზურგიდან ან ყოველი მხრიდან, კარგად იცავს ქარისაგან ან წვიმისაგან, განსაკუთრებით თუ კაცი ცხენზეა ამხედრებული. საუკეთესო ბურკებს ამზადებენ ყაბარდოში და ჰყიდიან ელადიკავეკაში.

საღამოს მეჯლისზე წავედით “კრუჟოკში”.⁴⁶ ეს გასართობი ადგილია, მცირე გადასახადით. საღამოს 5 საათზე ჩვენ შევედით მშვენიერ ოთახებში, რომლებიც ჩვენთვის უჩვეულო იყო თავისი მორთულობით – საოცარი ჩუქურთმებით, კედლებზე მოხატული არაჩვეულებრივი ჩიტებითა და ყვავილებით. ოთახში იყო სხვადასხვა ზომისა და ფორმის სარკეები; ისინი ურიცხვ შუქს ისხლეტდნენ, რომლებსაც ჩამოკიდული შანდლები გამოსცემდნენ.

ეს სახლი ერთ სომეხს თავისთვის აეშენებინა, მუშებიც სპეციალურად პარიზიდან დაექირავებინა. შემდეგ ვიღაც ბედნიერმა ჯენტლმენმა შეისყიდა იგი და კლუბად აქცია.

ჩვენ ვიპოვეთ ეს ჯენტლმენი ფორმასა თუ საღამო სამოსელში გამოწყობილი. ქალები ქალის კოსტუმებში იყვნენ ჩაცმულნი. შესანიშნავი შლეიფები და მოკლე კაბები ემოსათ. მაგრამ სამეჯლისო კოსტუმები მხოლოდ ცოტას თუ ეცვა, რადგან უმრავლესობა ეროვნებით ქართველი იყო და ეცვა ეროვნული ტანსაცმელი, რომელსაც ჯერ კიდევ ბევრი ატარებს. კაბა ან ხასხასა მწვანე ფერისაა ან ცისფერი აბრეშუმია. ფერები ცვალებადია. ქვედა კაბა და ზედა ტანი ერთი ფერისაა, სარტყელშემორტყმული, თავსაფარი ვიწრო, შავი ველვეტის, გაკრული როგორც გვირგვინი, ოქროს ან ვერცხლის ძაფებით ამოქარგული, ზოგჯერ ბრილიანტებით ან სხვა ქვებით გაწყობილი.

ლენაქი – თეთრი, თხელი ვუალი მხრებზე ნაკეცებად ეშვებოდა.

გათხოვილი ქალები იმით გამოირჩევიან, რომ თმა წინ ნაწნავებად და ლოკონებად ეშვებათ.

ეს კოსტუმი ქართველი ქალის სამოსია დილისა და საღამოსათვის, განსხვავება მხოლოდ მასალაშია. საფხულში, როდესაც გარეთ გადიან მაქმანის შალი ახურავთ, სამთარში “კატუბა” – კაბა-პალტო აცვიათ, ბეწვითა და ოქრო-ვერცხლის მაქმანით გაწყობილი. ქოშების ცხვირი აწეულია. ეს ეშმაკური გამოგონებაა, რომელიც გამოიჩენს პატარა და ღამაზ ფეხებს კარგად მორგებულ წინდებში, მაგრამ ქოშები მათ მხოლოდ სახლში აცვიათ.

ო. შერლინგი. წარმავალი თბილისი: “ახალი ამბები”

ქართველ არისტოკრატს აცვია ოქროს ძაფით გაწყობილი ჩოხა, ორმაგი აწეული სახელოებით, რომლებიც მხრებიდან ქვემოთ ეშვება. იგი ახალუხზე შემოდან აცვიათ. ახალუხი – ქვედა სამოსი აბრეშუმისაა, წელზე შეკრული მდიდრული ქამრით, რომელსაც ვერცხლითა და თელებით გაწყობილი იარაღი ახლავს.

მეჯლისზე შესრულდა ცეკვა “ლეკური”.⁴⁷ ეს ეროვნული ცეკვაა. ქალთა მოძრაობა ძალზე გრაციოზული იყო. ქალი სრიალებს იატაკზე, თან სახეს პარტნიორისაგან ხელით იფარავს. ეს პარტნიორი მას დაუინებით მიჰყვება ფეხის

წვერებზე შედგმული. მუსიკა სწრაფია, მაგრამ მონოტონური, თან სდევს ტაში.

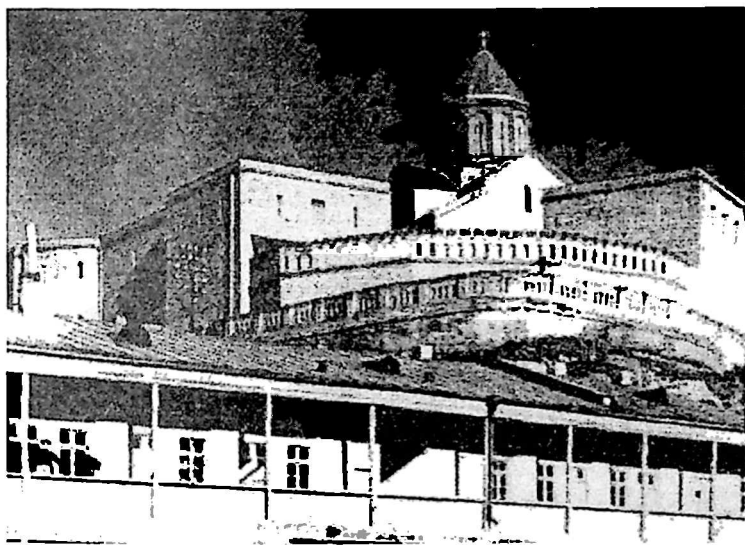

ო. შერლინგის ნახ. წარმავალი თბილისი: ლეკური

სამეჯლისო ოთახის ეტიკეტი აქ ისეთივეა, როგორც რუსეთში. კაცს შეუძლია არ იცეკვოს ერთი და იგივე ქალთან ერთი საღამოს განმავლობაში. თუ მოცეკვაელები შეჩერდებიან, მამაკაცმა უნდა მიატოვოს თავისი პარტნიორი. აუცილებელია არაა მისი მიყვანა თავის აღგილას. ის მეორეს გამოიწვევს. ამგვარი წესების დროს უცხო პიროვნება, რომელსაც ნაცნობი ცოტა პყავს, შეიძლება გარიყული აღმოჩნდეს.

მაგრამ სადაა გურჯისტანის ღამაშმანები? ნუთუ ქართველებს პრეტენზიები აღარა აქვთ იყვნენ მშვენიერთა იმპერიის მკვიდრნი? რასაკვირველია, მათ აქვთ დიდებული თმა, მაგრამ, რაღაც ერთფეროვნება გამოსტკეივის მათ ნაკეთებში. ყველას ერთი და იგივე უმეტყველო ტუჩი და ნესტო აქვთ და ერთნაირად პასიური შესახედაობა. სანამ არ მიაღწევენ ასაკს (30 წელს) მათ არ გამოუჩნდებათ მაცდუნებელი პატარა ღრმული და უცბად უკვე გადამწიფებული აღმოჩნდებიან.

ციხე-სიმაგრეები თბილისში

მეტეხის ციხე

მადაზიებს ზემოთ ძველი ციხე-სიმაგრეა, რომელიც ჰკეტავს ციხესა და მეტეხის უბელებს ეკლესიას. ამბობენ ეს ეკლესია აგებულ იქნა ქალაქის დაარსებისთანავე და თავისი სახელი მას შემდეგ მიიღო, რაც საქართველოს ერთ-ერთმა მეფემ აღადგინა ის, რითაც მოინანია ომის წამოწყება, რაც აუცილებლობას არ წარმოადგენდა. ამ ეკლესიასთან დაკავშირებით

მარი ბროსე ამტკიცებს, რომ სომხურ ენაზე ეს იყო “მეტოკი”, რაც ნიშნავს ვიცე-ეპისკოპოსის რეზიდენციას.⁴⁸ გადასვლა მეტოკიდან მეტეხზე ძნელი არ არის. ალბათ შემონახულია მისი ეტიმოლოგიაც. ციხე-სიმაგრე წარმოადგენს ადრეული ქართული არქიტექტურის ნიმუშს.

XVII საუკუნის ერთ-ერთმა აღმოსავლელმა მოგზაურმა თბილისის ციხის უბანი ამგვარად აღწერა: ციხე-სიმაგრე შედგება ორი ციხისგან. ისინი ერთიმეორის საპირისპიროდ დგანან. მდ. მტკვრის სანაპიროზე. მდ. მტკვარი აცალკევებს კლდეებს, რომლებზედაც ეს ციხეებია აღმართული. კლდეებს ერთმანეთთან ხიდი⁴⁹ აკავშირებს, რომელსაც ერთი ციხიდან მეორეში გადაყავართ. მდ. მტკვრის სამხრეთ ნაწილში დიდი ციხე-სიმაგრე დგას, შედარებით პატარა კი მის ჩრდილოეთით. დიდი ციხის გარშემოხაზულობა 6000 ნაბიჯია. თხრილი არ არის. წყლის კოშკურები, რომლებიც წყლით ამარაგებენ გარნიზონს ალყის დროს, მდ. მტკვარზეა. ციხე-სიმაგრეში 600 სახლია ტერასებით, ზოგს ბაღი აკრავს, ზოგიც ბაღის გარეშეა. პატარა ციხე-სიმაგრე ვეზდეიარდი (vezdejard) შაჰის მიერ არის აგებული. იგი წარმოადგენს ოთხკუთხედი ფორმის ქვის ნაგებობას. ხიდის თავში ერთი ჭიშკარია დაყოლებული.

საპატიმროები

ჯ.ბ. ტელფერი^X თბილისის საპატიმროს პეტერბურგის საპატიმროს ადარებს. იქ, ამბობს იგი, ციხე სუფთა და წესრიგშია. აქ (თბილისში – დ.ქ.), რომელიც იმპერიის ერთ-ერთი მთავარი ქალაქთაგანია, სადაც ყოველგვარი ფუფუნება და ცივილიზაცია იწენს თავს, ჩვენი მოძმეები ერთადაა შეყრილი^X მათ არა მხოლოდ სქელი კედლები იცავს, არამედ მათ ყოველ ნაბიჯს აკონტროლებენ ჯარისკაცები. მოპყრობა მათ მიმართ მაინცდამაინც ჰუმანური არ უნდა იყოს, რადგანაც მრავალფეროვანი და ნახევრად ბარბაროსი ხალხია. ბევრს არც ეროვნება გააჩნია და არც სახლი.

ავტორი ადარებს პეტერბურგისა და თბილისის საპატიმროებში პატიმარზე გაღებულ ხარჯებს. პეტერბურგში მას ყოველდღე აქვს ხორცი, ოთხშაბათსა და პარასკევის ან სამარხო დღეების

გარდა. ერთი გოგორა კარგი შავი პური, რომელიც იწონის 10 გირვანქს⁵⁰ და ყველაზე გათვალისწინებული. ამასთან მას შეუძლია დალიოს იმდენი ბურახი, რამდენსაც მოისურვებს. რაც შეეხება თბილისის ციხეს, კაეკსიაში გაწეული ხარჯები გაცილებით ნაკლებია. აქედან ცხადია, რომ ტუსაღებს იქ და აქ ერთნაირად არ შეუძლიათ ცხოვრება.

დიდი ყურადღება ექცევა იმ ფაქტს, რომ ქრისტიანები სხვა რელიგიური შეხედულებებისგან დაცილდნენ. მთელ კაეკსიაში ჭეშმარიტად ქრისტიანული პროვინციებია საქართველო, იმერეთი, სამეგრელო, გურია და სომხეთი⁵¹. ნომინალური⁵² ქრისტიანები არიან აფხაზები, ოსები და სეანები. მაჰმადიანური პროვინციებია: დაღესტანი, რომელიც მოიცავს ჩეჩნეთს, ლეკებს, დერბენდსა და ყირიმს, ბაქოს, ყარაბაღს, ჩათალიშს⁵³, ლენქორანს და ა. შ.

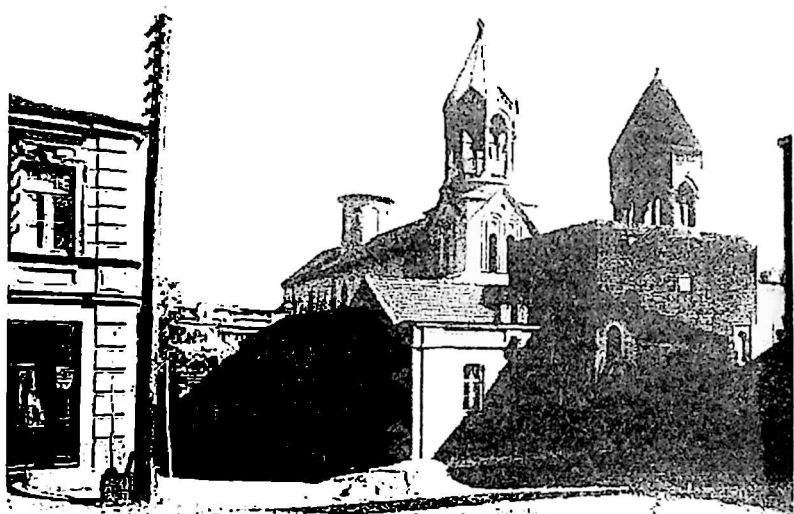
საქართველოს კათოლიკური სამსახური, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში შევიწროებას განიცდიდა, შეცვალა რუსეთის ეგზარქოსმა, რომელიც თბილისში ცხოვრობდა. მას უწოდებენ საქართველოს ეგზარქოსს⁵⁴ და ქართლ-კახეთის ეპისკოპოსს. ის სანქტ-პეტერბურგის სინოდის წევრიც იყო.

სიონის ტაძრის წინ არის სამრეკლო, იგი ციციანოვმა⁵⁵ აღადგინა იმ შენაწირებებით, რომელიც მან მიიღო ჰაჯანსკის (hajansk) ციხე-სიმაგრეზე შეტევისას. ციციანოვი რუსეთის არმიის მთავარსარდალი იყო. 1806 წელს იგი მოლაპარაკებაზე წავიდა ბაქოს ხელისუფლებასთან ამ ციხის ჩაბარების თაობაზე, როდესაც უღალატეს. იგი მოკლეს როგორც კი მიუახლოვდა ქალაქის კედლებს. მისი თავი ტრიუმფის ნიშნად შაჰს გაუგზავნეს, ხოლო მისმა შემცველმა მარკიზი პაულენიმ⁵⁶ მისი სხეული ტაძარში (სიონში) დაკრძალა.

როდესაც აღა-მაჰმად-ხანმა თბილისი დაიპყრო მან მიწასთან გაასწორა საქართველოს მეფის სასახლე.

შორი-ახლოს მოწანს ანჩისხატი,⁵⁷ სადაც ვიხილეთ ძვირფასი რელიქვია, ჩამოტანილი საკათოლიკო ქალაქ ანჩიდან,⁵⁸ რომელიც ქართველებში დიდად ფასობს. ეს არის ძვირფასი თვლებით მოჭედილი ჩარჩო; მასზე წარწერაა გაკეთებული ღვთისმეტყველებით დიდი ღედოფლის თამარის ბრძანებით,

რომელმაც მიბოძა ესე მასალა მე, ივანე ანჩელ რენელს, რათა გამეკეთებინა ჩარჩო ამ ხატისათვის. დაე, დაიცვას მან მისი უდიდებულესობა აწ და მარადის. დამზადებულია ჩემს მიერ. ღმერთმა შეიწყალოს იგი.

ანისხატის ბაზილიკა

თბილისში 50 წმინდა დაწესებულებაა, მათ შორის, სომხების მთავარი ეკლესია ფაშა ვანკი⁵⁹ (Pasha Vank), მშვენიერი შენობაა, მაღალ კლდეზე აღმართული. კვემოთ წარწერა გვაუწყებს, რომ იგი ხოჯა-გიორგის აუგია ვახტანგ VI-ის მეფობის პერიოდში (1719-1824 წწ). ქართველებმა შეარქვეს მას ფაშა-ვანკი იმიტომ, რომ მათი თქმით, თურქმა ფაშამ, რომელმაც ქრისტიანობა მიიღო, ააგო იგი.

წმ. სტეფანეს ეკლესიაში კვირა დღით მონაზვნები ასრულებენ ღვთის მსახურებას. ისინი გალობენ, მაგრამ ზიარებაში

არ ერევიან. ასეთი არაფრისმთქმელი მსახურება ჯერ არ გვინახავს. ერთობის წევრები კეთილშობილი წარმოშობის შეძლებული ქალბატონები არიან. მათ დობის სასარგებლოდ საკუთარი მზითვენი შემოაქვთ, აცვიათ რუხი ფერის სამოსი ან მყვირალა ცისფერი, ან მუქი იასამნისფერი და ა. შ. კაბები, კისრამდე დახურული. მათ მხრებს ამშვენებს შავი ეუალი.

მოყვარულმა საფილარმონიო საზოგადოებამ კონცერტი გამართა დიდი პერცოგისა და მისი მეუღლის პატრონაჟით. მათ თავიანთი დასწრებით დიდი პატივი დასდეს დამსწრე საზოგადოებას. ქართველები ამაყობენ თავიანთი მუსიკალური ნიჭით და ამ საზოგადოებას მრავალი წვერი ჰყავს. მუსიკა, რომელსაც ისინი ასრულებენ, რუსულია: ლვოვის,⁶⁰ ვარლამოვის,⁶¹ გლინკასა⁶² და სხე... რამდენიმე იტალიურ არიას ერთი ოფიცრის ნიჭიერი მეუღლე ასრულებდა, მაგრამ რუსებს ერთი ცუდი ზნე აქვთ: ისინი ხშირად ერთმანეთთან ახლო სხდებიან ცუდად ვენტილირებულ ოთახებში. კარი დაკეტილია, ფანჯრები დახურული. ამინდი კარგიც რომ იყოს, იმას ვერ ხვდებიან, რომ ჟანგბადია საჭირო. იმის ნაცვლად, რომ ჰაერი გაწმინდონ, იპკურებენ სუნამოებს.

RESUME

In the present work the English author J. Buchan Telfer gives his impression on Tiflis* on his visit to Georgia. (the second half of the 19th century). The chance was afforded to him while living in the south of Russia for three years. He condensed his experiences by writing the two volumes titled "The Crimea and Transcaucasia" and editing them in London in 1876.

Tiflis-Tbylys Kalaky-seen by J. Buchan Telfer is a wonderful city, with its excessive heat in summer, making the inhabitants fly to hills; the Kour (Mtkvari-river), the famous bridges over it, toulouh'tchyes, bazaars, all is taken into consideration-the emergence of new customs and traditions, the new styles, new designs. The author got hold of each in the process of evaluation, in the process of the clash of the old and the new.

At the same time Europeanized buildings, hotels, along with Georgian churches, monasteries (Mta Tsmynda and others), fortresses (Narykala and others), Tbilisi quarters (Georgian, Armenian, Persian, Russian and etc), winding narrow streets, ornamented belconies, cemeteries, are pleasant to see.

In oriental style, where each trade had its separate quarter, a lot of tall shops called "dukans, emerged with a lot of objects for sale; wine shops, hat shops, cook shops...where everything enabled the travelers to witness strange sights and customs.

* the old name for Tbilisi

**დაბლას უ. ფრეშვილდის ზოგიერთი ცნობა
თბილისისა და ქუთაისის შესახებ
(XIX ს. II ნახევარი)**

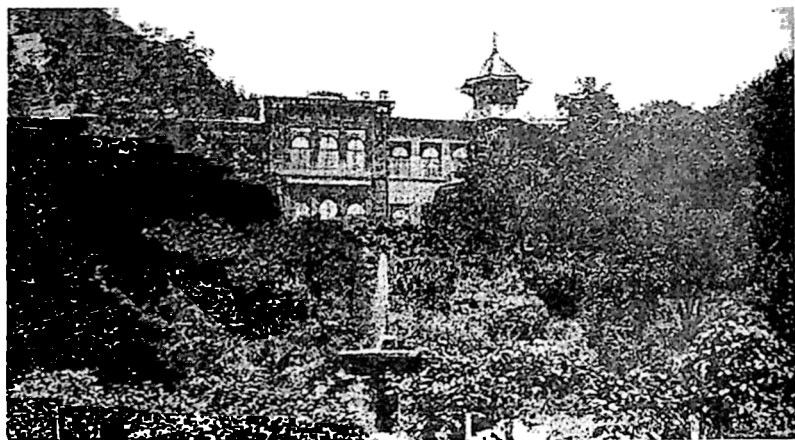
ინგლისელმა მთამსვლელმა და მოგზაურმა, ინგლისის სამეფო გეოგრაფიული საზოგადოების ყოფილმა საპატიო მდივანმა და შემდგომში ალპური კლუბის პრეზიდენტმა დაბლას უ. ფრეშვილდმა თავის ორ მეგობართან, ბ. უ. მურთან და ქ. ტაქერთან ერთად, 1868 წელს კავკასიაში იმოგზაურა. მათ აქ ოთხი თვე დაჰყევს, დალაშქრეს მწვერვალები ყაზბეგი და იალბუზი, იმოგზაურეს საქართველოში და მოინახულეს ბევრი საინტერესო ადგილი. მიღებული შტაბშტაბები დ. უ. ფრეშვილდმა აღწერა თავის წიგნში “მოგზაურობა ცენტრალურ კავკასიაში და ბასქანში”, სტუმრობა არაარატსა და თაერიში. ყაზბეგისა და იალბუზის დალაშქრვა.⁶² ამ წიგნის გამოქვეყნებას მკითხველთა ფართო საზოგადოება ინტერესით შეხვდა.

ნაშრომში ავტორი მოგვითხრობს საქართველოს ბუნების სილამაზეზე, ქართველთა ყოფაზე, აღწერს სხვადასხვა კუთხის ცხოვრებას, საუბრობს ბათუმზე, ფოთზე, ქუთაისზე, გორზე, მცხეთაზე, თბილისზე და სხვა. დიდი ადგილი ეთმობა ეთნოგრაფიულ მონაცემებს.

დ. უ. ფრეშვილდი მხოლოდ თვითმხილველია. იგი ფაქტებს გადმოგვცემს ისე, როგორც მან იხილა და ირწმუნა. ავტორი არ აცხადებს პრეტენზიას საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ცოდნაზე. რამდენადაც მოგზაურობის ხანგრძლივობა ხანმოკლე იყო და მრავალი ეროვნება ცხოვრობდა, იგი უნივის ხარეზებს ეთნოგრაფიული დეტალების გადმოცემისას; თარგმანი კვალიფიციური არ იყო და მისი გაფილტრული თარგმანიდან რამდენადმე სანდო ინფორმაციის მიღება საეჭვო იყო. ზოგჯერ დ. უ. ფრეშვილდი მიუთითებს გერმანელ ავტორებზე, რომლებსაც შემდეგ ინგლისურად თარგმნიდა მათთვის, ვისაც კი გაუჩნდებოდა კავკასიის დეტალურად შესწავლისა და მისი მოსახლეობის ახლოს გაცნობის სურვილი.

დ. უ. ფრეშვილდის მიერ დანახული საქართველო რუსეთის დომინიონია, რუსიფიცირებული, ჭრელი მოსახლეობით, ეკონომიკა-კომერცია მოშლილი.⁶³

დ. უ. ფრეშვილდისათვის. როგორც იმპერიალისტური განწყობის პიროვნებისათვის, სულაც არაა გასაკვირი ის, რომ საქართველოში ფუნქციონირებენ რუსი წინაწინააღმდეგობის (ქუთაისის გუბერნატორი გრაფი ლევაშოვი, თბილისის გუბერნატორი გრაფი ორლოვსკი, პოლიცმეისტერი გრაფი სიმონოვი და სხვა), რომ თბილისში თალიან ხიდთან⁶⁶ დგას გრაფი ევრონოვსკის ქანდაკება, რომელმაც დ. უ. ფრეშვილდის თანახმად, ბევრი რამ გააკეთა თბილისის ქალაქისათვის⁶⁷. ინგლისელი მოგზაური სიამოვნებით იხსენებს რუს წინაწინააღმდეგობის, რომლებიც მას გიდობას უწყევდნენ საქართველოში. მას არ აღიზიანებს ის, რომ რუსი ოჯახები საცხოვრებლად თბილისში გადმოდიან.⁶⁸ მას არ ანცვიფრებს ის ფაქტიც, რომ ალექსანდრე მიხეილის ძე⁶⁹ თბილისში ჩამოდის და ნორმალური საღამოს მიღებების გარეშე ბორჯომის აგარაკს მიაშურებს, როგორც საკუთარ სახლს.⁷⁰ უკვირს, რატომ არ დაიკავეს რუსებმა ბათუმი.⁷¹ ეს ხომ მათ სარგებლობას მოუტანდა...

ბორჯომი. თავად მიხეილ წიკოლოზის ძის სასახლე

და აი თბილისიც. 1868წ., 13 მაისი.

პირველი შთაბეჭდილება არადამაკმაყოფილებელია. “ამაზე უფრო უშნო ადგილს ვერც წარმოიდგენთ...” “...აღმოსავლეთში ყოფნისას ჩვენ ბევრი რამ გავგეგო თბილისის შესახებ, მაგრამ ახლა ჩვენ ვეხილეთ ქალაქი, რომელიც შედგება რუსული და ევროპული კვარტლებისა და სპარსული და გერმანული გარეუბნებისაგან... გარეუბნებს უშნო არ ეთქმის, მაგრამ არც ღამაზია...”

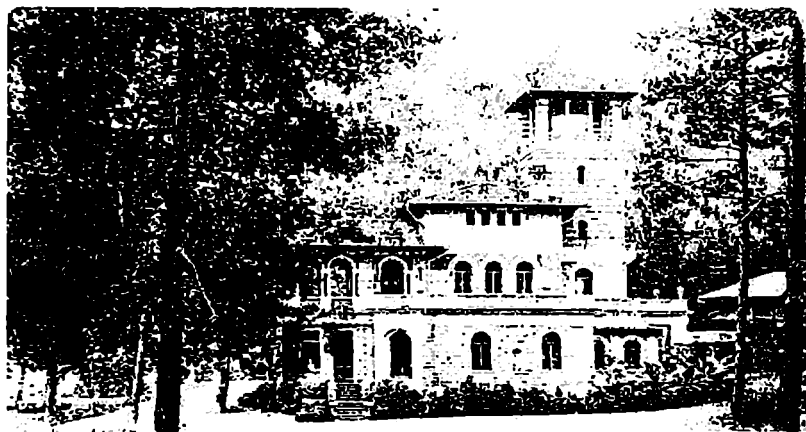
მოგზაურის ყურადღება მიიქცია მაღაზიებმა და ბაზრებმა, რომლებიც გარეგნულად არ წააგავდნენ დამასკოსა და ქაიროს ბაზრებს. ფრეშვილდისათვის კარგად არის ცნობილი აღმოსავლური სავაჭრო ეტიკეტი, რაც თბილისში დარღვეული ეჩვენება. ეს იმაში გამოიხატებოდა, რომ, მისი თქმით, მშვიერი ქართველი და სომეხი ვაჭრები ინგლისელებს ყოველი მხრიდან ეძახდნენ და სთავაზობდნენ თავიანთ საქონელს. გასაყიდად გამოტანილია მრავალი და ძალზე მომხიბვლელი ნივთი: ვერცხლის ქამრები მამაკაცებისა და ქალებისათვის, კავკასიური ხანჯლის მსგავსი პატარა ჯიბის დანები, თასები, საოჯახო სასმისები, რომელსაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ქეიფის მოყვარული ქართველებისათვის და ა. შ.

ჩანს, თბილისის ბაზარი მოწესრიგებული ყოფილა. ვერცხლის მჭედლებთან ახლოს ვაჭრობდნენ იარაღით მოვაჭრეები. თანაც ირკვევა, რომ აღმოსავლელი ვაჭრებისათვის ამ ბაზარს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. აქ საქონელი ჩამოჰქონდათ ლენქორანიდან,⁷² ბუხარიდან, კავკასიის მთებიდან. ამავე დროს ბაზარი ამტკიცებდა შიდა ეკონომიკურ კავშირებს. მოგზაური აღტაცებულია კახური ღვინით, რომელსაც სურნელებით ბურგუნდიულს ადარებს. ხე-ტყის⁷³ ბაზარს თავისი ადგილი ჰქონდა მიჩენილი, ამასთან იყო დაკავშირებული მტკვარზე გამართული წყლის ტრანსპორტი.

აღმოსავლეთის სხვა ქალაქებისაგან განსხვავებით აქ შეიმჩნეოდა ფერთა სიჭრელე. ქართველი და სომეხი ვაჭრები ატარებდნენ სპარსული სტილის მაუდის და კონუსისებურ მეცხვარის ქუდებს. სამაგიეროდ, ჭარბობდა რუსი ჯარისკაცის მუნდირი, იშვიათად ჩანდნენ ჩალმიანი ლეკები.

ბოტანიკური ბაღის ახლოს ქალაქის მოსახლეობას თავის შესაქცევი ადგილი ჰქონია. აქ იმართებოდა ერთგვარი პიკნიკები, სადაც მიირთმეოდნენ ღვინოს, პეკებოდნენ ამბებს, შემდეგ კი ცეკვა-თამაშზე გადადიოდნენ.

დ. უ. ფრეშვილდი ნეენთეის უცხო კაცია და, რა თქმა უნდა, გული არ სწყდებოდა, რომ დიდი წარსულის მქონე ქართველობა, აწ უკვე უფლებაყრდილი, დროსტარებაზე იყო გადასული და მამულის ბედზე ნაკლებად ფიქრობდა. სამაგიეროდ, ეს ამბები ქართველ მოღვაწეებს ტკივილად ჰქონდათ გადაქცეული და იმდროინდელი პერიოდული გამოცემების ფურცლებზე ბევრს მსჯელობდნენ ქართველი საზოგადოების ფერისცვალებაზე.

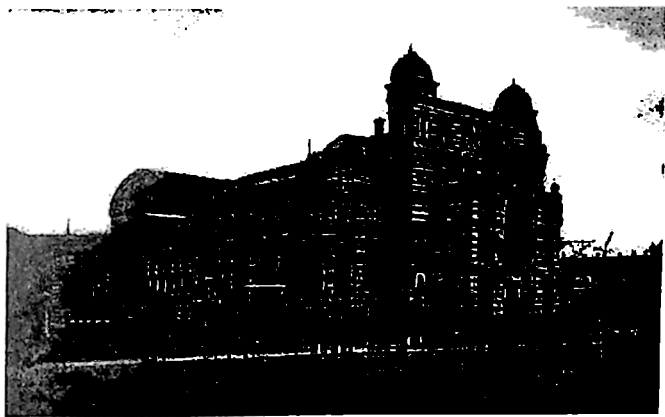

ბორჯომი. თავად ნიკოლოზ მიხეილის ძის სასახლე

დ. უ. ფრეშვილდის თბილისში ყოფნა დაემთხვა დიდი მთავრის ალექსი მიხეილის ძის ჩამოსვლას საქართველოში, რომელმაც უმაღლესი მთავრობის ბორჯომს, სადაც მას ქართული საზოგადოების ნაწილიც ეახლა. ჩანს, მოგზაურის გეგმებში შედიოდა მასთან შეხვედრა, რადგან ეს არ შედგა, იგი დაკმაყოფილდა თბილისში მცხოვრები ინგლისელი და რუსი მოღვაწეების გაცნობით. მათ შორის იყო ცნობილი მოგზაური და სპეციალისტი

გიუსტავ რადე.⁷⁴ სამხრეთ კავკასიონის ველებზე მისი მოგზაურობის შედეგი იყო თბილისში დაბეჭდილი პირველი გერმანული წიგნი, სადაც აღწერილია საქართველოს სამი დიდი მდინარის – ენგურის, რიონისა და ცხენისწყლის სანახები. გარდა ამისა, რადეს სახელი დაკავშირებულია ეროვნული მუზეუმის დაარსებასთანაც. კავკასიის მუზეუმი XIX საუკუნის 50-იან წლებში დაარსა რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილებამ. მუზეუმის დაარსების მიზანი იყო კავკასიის შესწავლა ეთნოგრაფიული, გეოგრაფიული, სტატისტიკური მონაცემებით. ამ საქმეში რადეს სახელი იხსენიება გრ. ორბელიანის, გ. ერისთავის, პლ. იოსელიანის, რ. ერისთავის, დიმ. ყიფიანის, ბერეჟს, ტოკარევის სახელების გვერდით. მუზეუმი თავდაპირველად შეიქმნა შემოწირულობათა ხარჯზე. აქ იყო ჩერქეზული და გურული კოსტიუმი იარაღით, ალპური პეღბარიუმი, შამილის ორდენები, აეროლიტები, ნუმიზმატიკური მასალა, საოჯახო და სამეურნეო დანიშნულების ნივთები და ა. შ.

თბილისის კულტურულ ცხოვრებაში დიდი ადგილი ეკავა ოპერის თეატრს.⁷⁵ იგი უღამაზეს ნაგებობას წარმოადგენდა მავრიტანულ სტილში. ოპერის თეატრში დ. უ. ფრეშვილდმა მოისმინა “ტრაეიატა” და “ფაუსტი” იტალიელი მომღერლების შესრულებით.

ახალი ოპერის თეატრის შენობა

იმპერიის დამოკიდებულება პერიფერიებისადმი მოგზაურს მხოლოდ მაშინ უგრძნია, როცა გასცნობია ქალაქში არსებული მიმოსვლის საშუალებას ე. წ. რუსულ “ტელეგას”. ეს იყო უბადრუკი, ყოვლად შეუფერებელი ტრანსპორტის სახეობა, რომელიც უდიდეს უსიამოვნებას უმზადებდა მგზავრს.

ქუთაისი—საერთაო ხედი. თეთრი და წითელი ხიდეები მდ. რიონზე

ქუთაისი ძალზე ლამაზ ადგილას მდებარეობს, წერდა ავტორი. მწვანეში ჩაფლული ქალაქი მოღიანად ხურავს კავკასიონის მთიან მწვერვალს. აქ ბევრი ახალი სახლია, ათი ან ოცი წლის აშენებული. ქუჩები პირდაპირი, მაღაზიები შუშის ვიტრინებით, ევროპული სტილის არკადიები. ადგილობრივი ნაწარმი ვერცხლის ნაკეთობებია, მაგრამ თბილისთან შედარებით უფრო დაბალი ხარისხისაა. მაღაზიები სავსეა გიშერთ, უცნაურად შეფერილი ყუთებით. დ. უ. ფრეშვილდის ყურადღება მიიქცია ქუდის მაღაზიებმა, რაც მისი აზრით, აქაური მაცხოვრებლების მრავალმხრივ ხასიათზე მეტყველებს. მაღაზიები მარაგდება ევროპული საქონლით, ბალიშებით და კოსმეტიკით.

დ. უ. ფრეშვილდმა ინახული ქუთაისის ბოტანიკური ბაღი მდ. რიონის მეორე ნაპირზე, მოჩრდილული ხეივანითა და სათბურით; თბილისთან შედარებით აქ ატრაქციონები ნაკლებია, მაგრამ საინტერესო ნარგავებისა და ხეების საკმაოდ კარგი კოლექციაა.

ქუთაისში იგი შეხვდა სამეგრელოს გუბერნატორს გრაფ ლევაშოვს⁷⁶, რომელსაც შესანიშნავი ეილა პქონდა ქალაქგარეთ. გრაფმა იგი თავაზიანად მიიღო და კარეტაც კი შეუკვეთა მისთვის თბილისში გასამგზავრებლად. ფოსტის უფროსმა, რომელსაც ევალეობოდა ინგლისელი მოგზაურების გამგზავრება, გამოაცხადა, რომ კარეტები არა აქვს და მათ 4 დღე მოუწევდათ მოცდა. ამ ახალმა ამბავმა მოგზაურები გაანაწყენა. ამის მიუხეზით დ. მ. ფრეშვილდი აღნიშნავს აქაურთა დაუდურობას: კაეკასიის პროვინციებში “...ყველა ეტლი, რომელიც მწყობრიდან გამოდის, კი არ შეკეთდება, არც სარდაფში ინახება, არამედ მიტოვებულია გასაფუჭებლად”.⁷⁷

ოთხი დღე მოგზაურებმა ქუთაისში დაყვეს. ისინი ერთობოდნენ ხეტიალითა და საცხოვრებელი სახლებისა და მათი ბაღების ცქერით. ასე შევიდნენ ისინი ქუთაისის რუსულ ეკლესიაში, საიდანაც შესანიშნავი გაღობა ისმოდა. მდ. რიონის დასაველეთ სანაპიროზე, მთაზე, ბიზანტიური ტაძრის ნანგრევებია. ოთხ მაღალ სვეტს თავის დროზე ამშვენებდა ცენტრალურ თადიანი აივანი, ახლა სამრეკლოს რომ წარმოადგენს. სკულპტურულ გამოსახულებაზე გამოხატული იყო ვერძის თავი. მშენებლებმა, ალბათ, იცოდნენ და პატივს სცემდნენ ლეგენდას ოქროს საწმისის შესახებ; ეზოში, სამარხზე, პიედესტალზე დგას ანგელოზის შესანიშნავი ფიგურა.

უკან მობრუნებულ მოგზაურებს პოლიციის უფროსმა გრაფმა სიმონოვმა⁷⁸ შესთავაზა ეკლესიის დათვალიერება, მაგრამ იმდენად დიდი იყო ინგლისელების თბილისში გამგზავრების სურვილი, რომ მათ უარი განუცხადეს.

აქვე აღწერილია ქუთაისის საზოგადოებრივი ბაღი, რომელიც ზომით ლონდონის დიდი მოედნის ტოლი იქნებოდა. ბილიკები ცენტრისაკენ მიემართებოდა, დახუნძლული ხეები, ყვავილების გარეშე, რეგენტის⁷⁹ ბაღის მსგავსი იყო.

ქუთაისი — მდ. რიონი და არქიელის მთა

კვირაობით აქ ორკესტრიც უკრავდა, ხალხმრავლობაც იყო, თვალის მომგრელი კოსტუმებით, დიდი სეირნობა იყო გამოცხადებული.

აი, რას სწერს დ. უ. ფრეშვილდი: “სამყაროს ამ ნაწილში თავსაბურავების მეტად უცნაური მოდაა. სამხედროების თავსაბურავი ძალიან წაგავს პურისმცხოვლისას, რომელიც ზოგიერთმა მაცხოვრებელმა ცუდი გემოვნების გამო გადმოიღო. კიდევ მეცხვარის ქუდი, მაღალი როგორც მანდილოსნის მუფთა, შეყენებული, წითელი მაუდის ნაჭრით, რომელიც საერთოდ უფრო აღისფერია... ასეთივეა თათრის ქუდი, კონუსური ფორმით, როგორც გაშლილი ფელტრის ქუდი, ქეჩოზე სხედასხვანაირი დილით. უნდა აღინიშნოს ორი ქუდი “ბაშლაკი” და მეგრული ქუდი. პირველი მაუდისაა, გრძელი ყურსაფრებით და ორივე სქესის ადამიანები ხმარობენ მას. კაცებს ახურავთ უბრალო “ბაშლაკები”, ქალებს კი რაც შეიძლება აჭრელებული, ოქროს ძაფით ამოქარგული, როგორც ამას მშვენიერი ასული ინებებს. უმეტეს შემთხვევაში ყურსაფრები უკან აქვთ გადაწეული და მაღლა შეკრული.” მეგრული ქუდი არის ქსოვილის პატარა, ოვალური ან ფელტრის მოქარგული ნაჭერი, მოთავსებული გვერდზე ან უკან ქეჩოზე და ზონრებით მიმაგრებული. იგი ძალიან მოგვაგონებს

მოდას აყოლილი ქალბატონის ბურეტს. პარიზელმა მექუდეებმა უნდა გადაიღონ ეს ქუდები მომავლისათვის.

ქალაქელებს, რუსების გარდა, აცვიათ კაბა-პალტოები, მუხლებს ქვემოთ ჩამოშეებული, წელზე შემორტყმული აქეთ ვერცხლის ღამაში სარტყელი და ვერცხლის ქარქაშში გარტობილი ხანჯლები. მკერდზე მათ აქეთ ტყვიათა წყება, რომელსაც პატარა ბავშვებიც ატარებენ. მათი სამოსი დიდი გემოვნებით არის შესრულებული და მორთული, შიგნიდან აბრეშუმის პერანგით დამშვენებული. გარს მას შემოვლებული აქვს ოქროს ან ვერცხლის ძაფები. ასეთი კოსტუმები სიმაღლეს მატებს კაცს. მითუმეტეს, თუ იგი მართლაც მაღალია და მშვენიერი გარეგნობა აქვს. დ. უ. ფრეშვილდის თქმით, ქუთაისელები სწორედ ასეთები არიან, წარმოსადეგი და კარგი შეხედულებისანი. ისინი წყვილ-წყვილად ან ჯგუფ-ჯგუფად დასეირნობენ პარკში.

შედარებით ღარიბი მოსახლეობის სამოსელი ცხერის ტყავისაგან არის შეკერილი. მათ უფრო მძინარე, უწყინარი ხალხის იერი დაჰკრავთ.

ქალები თავის ნახევრად ცივილიზაციას თავიანთი კაბების მეყირალა ფერების შეხამებით გამოხატავენ. დ. უ. ფრეშვილდი აღტაცებულია ქალთა სიღამაზით. მართლაც გამორჩეული რასაა, მშვენიერი თვალებითა და კომპლექციით, მაგრამ, როდესაც სიყმაწვილე გადის, მათი ნაკეთები მახვილდება და რამდენადმე კაპარჩხანას იერს ღებულობს, რაც მათი ქმრებისათვის ავის მომასწავებელია. “ჩვენ, – წერდა ფრეშვილდი, – ენახეთ სახეები, რომლებიც შეიძლება მედეას სახედ გამოდგეს, რომელზეც Prepetius-ი ამბობდა, რომ ქუთაისის მკეიდრი იყო.” დ. უ. ფრეშვილდი ნაწნავის ტარებას, ლოყაზე ორი ლოკონით, საძაგელ მოდად მიიჩნევს. ეს ძალიან ბევრს აკლებს მეგრულ ღამაზმანს... გარდა ამისა, ქალებს თავზე ახურავთ ბერძნული ქუდები თასმებით ან ხელსახოცით გაკრული.

გრაფმა ლევაშოვმა, ამ პროგრესულმა ადამიანმა, მეუღლესთან ერთად ბევრი რამ გააკეთა ქუთაისის კეთილდღეობისათვის და აქაური მაცხოვრებლების გასართობად. იგი მართადა ბალმასკარადებს, თეატრონებს, მეჯლისებს, აიძულებდა რომ ყველას სამხედროს ბარებსა თუ ქუჩებში სცმოდა ფორმა.

აწყოდა საორკესტრო კონცერტებს, მაგრამ აქ დ. უ. ფრეშვილდი, როგორც ევროპის დიდი ქვეყნის წარმომადგენელი, კრიტიკულად უდგება ამ ნახევრად აზიურ ქალაქს. საუბრები აქ სოფლურია, წერდა იგი, ამ დიალოგებში ნაცნობი ვაღსების მელოდიების მოსმენა ყურს ეხამუშებაო.

ქუთაისის სასტუმრო საკმაოდ კომფორტაბელურია. აქ იციან ინგლისელების გემოვნება, რამეთუ ეს უკანასკნელნი რამდენადმე ხშირი სტუმრები არიან ამ ბოლო ხანს. აქ ჩამოსულან ინგლისელი ინჟინრები, რომლებსაც გაჰყავდათ ფოთი-თბილისის რკინიგზა, რომელიც დ. უ. ფრეშვილდის ვიზიტის დროს, რეკონსტრუქციაში იყო. ეს რკინიგზა ბაქომდე უნდა გაგრძელებულიყო.

ხსენებულ ნაშრომში უხვადაა ბუნების სილამაზის აღწერა, განსაკუთრებით მდ. ყვირილას მიდამოები, ამინდი და ა.შ.⁸⁰

ENGLISH TRAVELLER D.W. FRESHFIELD ABOUT TBILISI AND KUTAISI

R E S U M E

D. W. Freshfield, the famous English mountaineer and traveller travelled in the Caucasus in 1868. He visited Georgia and was delighted by its nature and people. In this book "Travels in thee Central Caucasus and Bashan Including Visits to Ararat and Tabris and Ascent of Kazbek and Elbrus", published in London, 1869, he described the impressions he got at his short stay in Georgia.

The capital of Georgia Tiflis impressed him and his companions with its peculiarities: people, places of interest, bazaars, shops, the Botanical Garden, the Opera House and etc.

The same can be said of Kutaisi, the second town after Tiflis (Tbilisi). Here the author gives the necessary ethnographical data of Georgian people of that epoch. That's why the book is of great importance to our historical science.

II. სმითისა და პ. ჯ. ო. ღუაითის ცნობები თბილისზე

(XIX საუკუნის I ნახევარი)

ამერიკელ მისიონერთა ლონდონის საზოგადოების წევრებმა ელი სმითმა და პ.ჯ.ო. ღუაითმა იმოგზაურეს სომხეთში, საქართველოსა და სპარსეთში. მათ მოინახულეს ურმიისა და საღმასის ნესტორიანელო¹ და ქალკედონელო² ქრისტიანები. მათ ადრე იმოგზაურეს ხმელთაშუა ზღვის მოსაზღვრე ტერიტორიებზე.

1820 წელს მცირე აზიაში იმოგზაურეს მისიონერებმა ფისკმა და პარსონსმა. 1823 წელს ფისკი, მეორე მისიონერ კინგთან ერთად, აჰყვა მდ. ნილოსს და თებემდ³ მივიდა. ამავე მისიონერებმა შეისწავლეს მთელი პალესტინა და სირიის დიდი ნაწილი. მისიონერმა გრინდლიმ იმოგზაურა სმირნადან კაპადოკიაში. შემდგომში, ბრიუ სმითმა და ანდერსონმა ინახულეს მორეა⁴ და იონიისა და ეგეოსის ზღვათა მთავარი კუნძულები.

ცნობები თბილისის შესახებ ავიღეთ ე. სმითისა და პ.ჯ.ო. ღუაითის 1834 წელს ლონდონში გამოცემული წიგნიდან: “მისიონერთა ძიებანი სომხეთში, რომელიც მოიცავს მოგზაურობას მცირე აზიაში, საქართველოსა და სპარსეთში, აგრეთვე მათ სტუმრობას ურმიისა⁵ და საღმასის⁶ ნესტორიანელ და ქალკედონელ ქრისტიანებთან.”⁷ საქართველოსა და თბილისის აღწერისას ავტორები ძირითადად ეყრდნობიან თბილისში საფრანგეთის კონსულის შევალზე დე გამბას⁸ ცნობებს, მაგრამ აქვთ საკუთარი ცნობებიც.

ამ მისიონერების ინფორმაცია შედგენილია მათ საზოგადოებაში გაგზავნილი წერილების სახით. მათი ანგარიშები მოიცავს სულ 24 წერლს. მათი მოგზაურობის მარშრუტი ასეთია: კონსტანტინეპოლი, ერზრუმი, მეჯენგერდი, ყარსი, თბილისი და ა. შ.

წერილების VII და VIII თავები ეხება საქართველოს. VII თავში მოცემულია თბილისის აღწერა: მდებარეობა, ჰავა, ბუნება, მოსახლეობა, მდ. მტკვარი; ნაჩვენებია კავკასიის მმართველობის პრივილეგიები და როლი, რუსეთის გაელენა, სომხების

აღწერის დროს მითითებულია მათ მისწრაფებაზე კომერციისაკენ; აღწერილია მათი ეკლესიები და ღმერთისადმი თაყვანისცემის ფორმები. აღწერილია შაბათობა თბილისში.

თბილისის აღწერისას ავტორები მიუთითებენ იმაზე, რომ თბილისი გარემოცულია მთებით და გორაკებით. ჩრდილოეთის მიმართულებით, სულ ცოტა 60 მილის მანძილზე მოჩანს ყაზბეგი – კავკასიონის ერთ-ერთი უმაღლესი მწვერვალი.

ავტორების აზრით, სახელმწოდება „თბილისი“ უნდა მიეწეროს არამარტო თბილისის აბანოებს და ცხელ წყაროებს, არამედ მის მდებარეობასაც, რამდენადაც ქალაქი გარშემორტყმულია მთებით, რომლებიც ქარებს აკაევენ და არეკლავენ მზის სხივებს, ისინი თვითონ ხდებიან მზის კალორიის განმანაწილებელი, ამიტომ აქ ატმოსფერო ყოველთვის გაეარვარებულია. ცხადია, ისინი სხეების შეხედულებებს გადმოგვცემენ, რადგანაც აქვე აღნიშნავენ: „ჩვენ აქ აუტანელი ცხელი ამინდი არ შეგვხვედრია, უფრო მეტიც, ჩვენი აქ ყოფნის დროს რამდენჯერმე იწვიმა. ერთხელ კი განუწყვეტლივ წვიმდა 24 საათის განმავლობაში და მდ. მტკვარმა 7 თუ 8 ფუტით მაღლა აიწია.“⁸⁹

ეს ავტორები მიუთითებენ, რომ ქალაქი აგებულია აღმოსავლურ ყაიდაზე, ვიწრო გასასვლელებით, პატარა სახლებით, რომლებიც ერთმანეთთან შეკრულია. მისიონერები რუსეთს მიაწერენ საქართველოში ევროპული წესების შემოღებას, ფართო ქუჩებისა და დიდი სახლების სტილს. მათ განსაკუთრებით მოსწონებიათ რუსული უბნები, სამთავრობო დაწესებულებები, ოფიცერთა სახლები, განიერი ქუჩები და მოედნები.

მისიონერები უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ თბილისში ცხოვრებით: თბილისში ამ დროს ბინის დაქირავება ძვირი ყოფილა – 600-700 დოლარი. ბინები დაკავებული იყო სამხედრო პირების მიერ. ქალაქის შესახებ მისიონერები წერენ: „თბილისი უადრესად საქმიანი და დასახლებული ჩანს. მისი ქუჩები არა მარტო ხალხმრავალია, არამედ აღმოსავლეთის სხვა ქალაქებისაგან განსხვავებით, სიცოცხლით არის სავსე. აქ თითქმის ყველა დაკავებულია საქმით.“⁹⁰

ავტორები ყურადღებით აღწერენ თბილისის მრავალ ეროვნულ ცხოვრებას: სომხურ სამღვდელოებას, შავტუხა ლეკს ორღესურა დაშნით, სომეხ ეაჭარს მოხერხებულად მორგებული კაბა-პალტოთი და მწვანე აბრეშუმის შარვლით, რომელსაც წითელი აბრეშუმის ხიფთარი ამშვენებს; აღწერილია ქართველი გლეხი, მაღალი ქუდით და დამოუკიდებელი იერით; სპარსელი – ფრიალა სამოსელით; მეგრელი – თავისი კუს მუზარადის მსგავსი ქუდით; ჩერქეზი – ტანსაცმლის მკერდზე “ტყეების” მთელი წყებით და სხვა.

რუსების შესახებ მისიონერები წერენ: რუსი განზე დგას, როგორც ამათი მეუფე. ქუჩების კუთხეებში სადარაჯოზე დგანან რუსი ჯარისკაცები, უხეშ რუხ ფარაჯაში გამოწყობილნი. უკეთესი სამოსი მათ არ გააჩნიათ.

მისიონერების ცნობით, თბილისში ცხოვრებისათვის უცხოელებს მოეთხოვებოდათ პასპორტი ან სპეციალური ცნობა რუსეთის საელჩოდან. პოლიციაში ისინი აღრიცხვაზე აყვავდათ.

ამერიკელი მისიონერები შეხედნენ სამხედრო მეთაურს, რუს გენერალ სტრეკალოვს, რომელთანაც მათთვის წერილი გამოუტანებია კონსტანტინეპოლიდან რუსეთის ელჩს. ამ დროს გენერალი სტრეკალოვი ცვლიდა კავკასიის მთავარმართებელს პასკევიჩს⁹¹, რომელიც იმ ხანად სანქტ-პეტერბურგში ყოფილა. მისიონერების ცნობით, მთავარსარდლის მმართველობა ვრცელდებოდა კასპიის ზღვიდან შავ ზღვამდე; საშინაო საქმეების გარდა, მას ეხებოდა სასაზღვრო პოსტების დაცვა, დაუმორჩილებელი ტომების⁹² გამოხდომების აღკვეთა.

მისიონერების ცნობები ყოველთვის არ არის ზუსტი. აგალითად, ისინი წერენ: იმერეთი შეიცავს გურიას და სამეგრელოს, ეს უძველესი კოლხეთია: საქართველო მოიცავს ქართლს, კახეთს, სომხეთს და აგრეთვე სხვა კანტონებს, რომლებიც შირაქის, ყარაბაღის და ერევნის დასავლეთით მდებარეობენ; დაღესტანი შეიცავს დერბენდს, ყუბას⁹³ და ბაქოს; არმენია – ერევანს და ნახიჩევანს⁹⁴. მისიონერები აღნიშნავენ, რომ ბევრი მოქალაქე დაქირავებულია სამხედრო სამსახურში; ბევრი დაწესებულება გასამხედროებულია. მთელი ძალაუფლება სამხედრო ოფიცრების ხელშია. მათი მეთაურია ფელდმარშალი. ამ უკანა-

სკლნელის ბრძანებებს ემორჩილება არმია, რომელიც 60 000-მდე კაცს ითვლის.

ელ სმითი და პ.ჯ.ო. დეაითი სინანულით აღნიშნავენ, რომ თბილისში არ არის სიტყვის თავისუფლება. ორი თუ სამი კაცის გარდა, ვერაფერს ვერ ათქმევინებ რაიმეს რუსების წინააღმდეგ. მისიონერებს აინტერესებდათ, თუ რა ზეგავლენა მოახდინეს რუსებმა ქართველების გონებაზე და მორალზე 30 წლიანი ბატონობის პერიოდში. თუ რუსებს დაეუჯერებთ, აღნიშნავენ ისინი, მათ სურვილი ჰქონდათ განათლების დარგში რაიმე გაეკეთებინათ, მაგრამ ვერ შეძლეს, მხოლოდ დროის უკმარისობის გამო. მისიონერები კი აღნიშნავენ, რომ მათ გულთან ახლოს რომ მიეტანათ ეს საკმე, ცხადია, გამონახავდნენ დროს.

თბილისში ადრეც იყო 100 თუ 200 კაციანი სკოლა მთავრობის მფარველობით თუ მხარდაჭერით. ამ მისიონერების აქ ყოფნის დროს, ეს სკოლა უნდა გადაეკეთებინათ გიმნაზიად და ექციათ მთავარ სკოლად, რომელსაც შემდეგში განშტოებები ექნებოდა პროვინციულ ქალაქებში. მაგრამ... საბოლოოდ ეს სკოლა სამხედრო დაწესებულებად გადაიქცა, არსებობდა მხოლოდ არისტოკრატიისა და გამორჩეული პირებისათვის. მას უნდა მოემარაგებინა სამხედრო აკადემია კადრებით.

მისიონერების აზრით, რუსების ზემოქმედება ქართველების მორალზე დადებითად უნდა შეფასდეს. რუსების მმართველობის დროს, ბევრი რამ გაუმჯობესდა. თუ მორალში ვიგულისხმებთ მანერებსა და ჩაცმის კულტურას, მაშინ საკითხი ასე დაისმის: რამდენად მორალური იყო სპარსული ან რუსული სტანდარტი (ანუ მოდელი) იმიტირებისათვის. ხოლო თუ მორალში სოციალურ ბოროტებას ვიგულისხმებთ, უნდა აღინიშნოს, რომ იმდენად დიდი იყო რუს ჯარისკაცთა თავაშეგებულობა, რომ კახეთის მაზრაში აჯანყებაც მოხდა 1812 წელს.

იმის გამო, რომ თბილისში რუსების უმრავლესობას სამხედროები შეადგენდნენ, მათი რაოდენობის დადგენა ძნელი იყო. ისინი ხშირად იცვლებოდნენ, ხოლო მოსახლეობასთან დაკავშირებით მისიონერები წერდნენ: 2 500 სომხური, 1 500 ქართული და 500 მაჰმადიანური ოჯახი იყო. უფრო გვიან სომხურ ოჯახთა რიცხვი 4 000-მდე გაზრდილა.⁹⁵ ეს ცნობები მათთვის

სომეხ ეპისკოპოსს მიუწოდებია. მათში გაკვირვება გამოუწვევია სომხურ ოჯახთა ასეთ დიდ რაოდენობას არა საკუთარ ტერიტორიაზე. ისინი ფიქრობენ, რომ, ალბათ, შპს აბასმა მისცა დასაბამი სომხების ვაჭრობას. (ერთი ქართული, ორი თუ სამი ბერძნული და ერთი შვეიცარული ფირმის გარდა, თბილისში ყველა ვაჭარი და ხელოსანი სომეხია). შპსმა მოწვევითა ისინი საკუთარ სამშობლოს და დაასახლა ჯულფაში (ისპაჰანთან ახლოს)... ამ ერის ნიჭი სწორედ ვაჭრობაშია. მოსწყდება თუ არა სომეხი მშობლიურ გარემოს, მაგნიტური ისარი მაშინვე დატრიალდება იმ პოლუსისაკენ, რომელსაც ვაჭრობა ჰქვია. მისიონერები იზიარებდნენ საფრანგეთის კონსულის აზრს, რომ თბილისი უნდა გამხდარიყო სავაჭრო ცენტრი კასპიისა და შავ ზღვებს შორის, რადგან იგი ვაჭრობისათვის ხელსაყრელ ადგილზე მდებარეობდა. ევროპელი ვაჭრები მხოლოდ ზღვით ადვილად აღწევდნენ რადუტ კალეს პორტს.⁹⁶ იგი ამოკლებდა მანძილს ნარკოტიკული მცენარეებით მდიდარი თათრების სტეპებისაკენ, აგრეთვე ინდუსთა მდიდარი ველებისაკენ. უსაფრთხოება მოითხოვდა თავრიზის ვაჭრობის აქეთ მომართვას და არა ერზრუმისაკენ, როგორც ადრე ხდებოდა. მაგრამ ამას ხელს უშლიდა თურქეთ-ირანის განუწყვეტელი ბრძოლები.

ელ სმითი და კ. ჯ. ო. დუაითი მიუთითებენ თბილისის სომხურ ეკლესიებზე, მათი რიცხვი სულ 12 ყოფილა, ამ ეკლესიებში არ წარმოებდა ღვთის მსახურება, ისე როგორც წესი იყო: წირვა წირვას არ ჰგავდა, ხატი-ხატს; მღვდლები კი უწიგნურები და განუვითარებლები იყვნენ. მისიონერებს არ შეხვედრიათ ერთი სომეხი ეპისკოპოსი ან ერთი სომხური სტამბა მაინც... მთავრობის გაზეთები გამოდიოდნენ რუსულ და ქართულ ენებზე სახელმწიფო სტამბაში. მისიონერები მიუთითებენ, რომ სომხები კარგავდნენ საკუთარ ენას, ისინი აქ ქართულად ლაპარაკობდნენ, მშობლიური ენის ნაცვლად.

რაც შეეხება ქართველთა და სომეხთა სარწმუნოებას, იქ ქადაგება ნორმალურად არ მიმდინარეობდა. ისინი წერდნენ: სამღვდელოება მხოლოდ მსახურობს, რელიგია ზედაპირულია. იგი არსებობს გარეგნულად და არა გულში, მარხვას კი ისინი მთელი სიმკაცრით ასრულებენ.

მისიონერები აღწერენ თბილისის ახალ უბანს. აქ ყოფილა გერმანელთა კოლონია. ისინი დიდად კმაყოფილი დარჩენილან გერმანელთა ღვთისმოსაობით: თვალი უკეთესს ვერ იხილავს და ყური უკეთესს გალობას ვერ მოისმენს – წერდნენ მისიონერები. გერმანელთა უბანი ყოფილა სუფთა და ღამაზი. გალობის დროს პასტორის ყოველი სიტყვა გულში ჩამწვდომი და ამაღელვებელი იყო.

განსაკუთრებული აღმოსავლური ფერებით ხატავენ მისიონერები თბილისში შაბათობის ზეიმს და წერენ: ამ დროს ბაზრები და მაღაზიები დაკეტილია; ღიაა მხოლოდ სასურსათო მაღაზიები. დილით ეკლესიებში ცოტა ხალხია. შუადღისთვის ქუჩებში გამოვიდნენ მამაკაცები, გაიმართა საუბრები. ყველა მხიარულობდა და ერთობოდა. ქართველი ქალები განთქმულნი არიან მომაჯადოებელი სიღამაზით. არასოდეს გვინახავს ქალაქი, სადაც ქალთა უმრავლესობა ისე ღამაზია ფორმით, ნაკეთებით, სახის კანის ფერით, როგორც თბილისში. ისინი ჯგუფ-ჯგუფად იდგნენ, ტაშს უკრავდნენ და ამგვარად თავიანთი წვლილი შეჰქონდათ საერთო ზეიმში.

ო. შმერლინგის ნახ. წარმავალი თბილისი: სასეირნოდ

რაც შეეხება მამაკაცებს, წერენ მისიონერები, ქართველები მაგარი მსმელები არიან. ამ მხრივ კარგად ცნობილია მათი ქვეყანა, კერძოდ კახეთი. აქ მიწა ვაზისთვის განსაკუთრებით ნაყოფიერია. ვაზი აქ უჩვეულო ზომის იზრდება, ეხვევა ხეებს და ნაკლებ დამუშავებას მოითხოვს. ღვინო აქ კარგია და ისე უხვადაა, რომ საუკეთესო ბოთლი ღვინო 4 ცენტი ღირს, ჩვეულებრივი კი ცენტზე ნაკლები. კაცისათვის დღის ნორმა ჩვეულებრივად ყოფილა ერთი თუნგი, რომელიც შეიცავს ბორდოს 5-6 ბოთლს, ხოლო დღესასწაულებზე, დაუჯერებელი რაოდენობის ღვინო ისმევა – წერენ ისინი. მათ ძალიან გაუკვირდათ, რომ ინგლისური რომი თბილისის ბაზარზე პირველსავე სარდაფში დიდ კასრში იხილეს. მისიონერებს ეწყინათ, რომ მათ წინ წარუმძღვარეს ვაჭრები, რომ ინგლისი აპირებდა მუსლიმანურ ქვეყნებში ეპოვა რომის, ამ საწამლაღვის, გასაღების ბაზარი, თუმცა ადრე მას აგზავნიდნენ არქიპელაგში. ეს განსაკუთრებით მას შემდეგ მოხდა, როდესაც შინ აიკრძალა სპირტიანი სასმელების მოხმარება. საქონლის მესამედს, რაც ჩადიოდა კონსტანტინეპოლში ქართველი ვაჭრები ყიდულობდნენ, რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, ქართველი ხალხი მსოფლიოში მაგარ მსმელებს მიეკუთვნება.

THE INFORMATION OF MISSIONARIES OF AMERICAN BOARD OF MISSIONS ELI SMITH AND H.G.O.DWIGHT ABOUT TIFLIS

R E S U M E

Eli Smith and H.G.O.Dwight were missionaries of American Board of Missions in London. They traveled in Armenia, Asia Minor, Georgia and Persia. They visited the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas. The aim of the researches was to ascertain what was practicable for the churches of Armenia to do toward revival of oriental churches in Armenia, Georgia and Russia.

The vast territory bordering the Mediterranean had been previously surveyed by the missionaries sent out by this American Board. The results of these investigations were valuable, but they gave the information of religious character. Later in the works of Mr. Jowet, Mr. Greaves, Mr. Hartley, Dr. Richardson, Mr. Eli Smith, Mr. H.G.O.Dwight and others we possess very full and distinct information respecting both the topography and the moral and political life of the inhabitants.

The information on Tiflis is taken from Eli Smith and H.G.O.Dwight's book "Missionary Researches in Armenia, Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas" published in London in 1834. The American edition of these researches (in two volumes) was published a year earlier, in Boston.

While writing this book the authors used Hanway's information on Georgia and that of the consul (chancellor) of France in Tiflis -Chevalier Gamba. Besides, they described their own impression and gave their own opinion about the capital of Georgia.

The information is given in the form of letters sent by the missionaries to the Board of Missions and is divided into chapters. All in all there are 24 letters. Chapter VII gives us the details of the visit of Eli Smith and H.G.O.Dwight to the capital of Georgia. Apart of the description of the city, we learn about the climate of Georgia, inhabitants, especially accentuated is the variety of the population, the privileges of the Caucasian Government, the provinces of Georgia, the Russian influence over local people and morals.

სერ ჯონ ოლივერ უორდროპი საქართველოში ბანათლებისა და ლიტერატურის შესახებ

“საქართველოს სამეფო” იყო პირველი ნაშრომი, რომელიც სერ ჯონ ოლივერ უორდროპმა (1864-1948) ქართველი ხალხის კულტურასა და ისტორიას მიუძღვნა. თავის დასთან – მარჯორი უორდროპთან ერთად მან შოთა რუსთაველის “ვეფხისტყაოსანი” თარგმნა და ყოველნაირად სცადა, რომ ბრიტანეთის საზოგადოებისათვის საქართველოს ცივილიზაცია გაეცნო.

ოქსფორდში სწავლისას იგი დაუახლოვდა სწაველულს F. G. Comybeare-ს,⁹⁷ რომელმაც დასაბამი დაუდო საინტერესო პუბლიკაციებს ქართული ეკლესიის შესახებ. მოგვიანებით, რუსეთსა და ბალკანეთში საელჩოს ოფიციალურ პირად მუშაობისას იგი დროდადრო ახერხებდა კავკასიაში არსებულ მოუღწეულებზე ზეგავლენის მოხდენას. 1905 წლის რევოლუციის შემდგომი მოვლენების დროს ოლივერმა და მარჯორამ ჩამოაყალიბეს კომისია, რომელიც აცხადებდა პროტესტს საქართველოში გლეხობისა და მშრომელი ხალხის კახაკთა მიერ შევიწროების თაობაზე.

როდესაც ქართველებმა 1918 წელს კელაე მოიპოვეს დამოუკიდებლობა სამი წლის განმავლობაში, ო. უორდროპი დაინიშნა თბილისში ბრიტანეთის უმაღლეს კომისიაში. 1921 წელს სერგო ორჯონიკიძის ხელმძღვანელობით წითელი არმიის მიერ საქართველოს დაპყრობა დიდი დარცმად იყო მისთვის. ღორდ კურზონთან მიმოწერაში ჩანს მისი დიდი სიყვარული და თანაგრძნობა საქართველოს მიმართ.

“საქართველოს სამეფო”⁹⁸ მაშინ დაიწერა, როდესაც ო. უორდროპი სულ რაღაც 24 წლის იყო. ნაწარმოებს ახალგაზრდა კაცის უშუალოება და ხელწერა ეტყობა. ამას თან ერთვის მისი ცხოველი ინტერესი, რომ ღოკუმენტურად აღეწერა რუსეთის ხელმწიფის ალექსანდრე III-ის იმპერიის შორეული პროვინცია.

წიგნი გამოიცა ლონდონში. 1888 წელს. მართალია, იგი ბევრ საინტერესო ინფორმაციას შეიცავს, მაგრამ მასში უზუსტობაც ბევრია.

წინამდებარე ნაშრომი ამ წიგნის ერთ-ერთი თავია სათაურით: “ქართული ენა და ლიტერატურა”. აქაც, და გაფანტულად სხვაგანაც, ლაპარაკია ქართულ განათლებასა და მწიგნობრობაზე. ავტორი იმით იწყებს, რომ ქართული ენა ინდოევროპული ენების ჯგუფს არ განეკუთვნება და რომ იგი სანსკრიტის, სპარსულისა და სომხურის გაელენასაც განიცდიდა. საეკლესიო რიტუალებსა და საღვთო წიგნებში კვლავაც შემონახულია უძველესი მეტყველება, რომელიც ხასიათით ძალზე განსხვავდება ახლისაგან. ანბანის შექმნა მიეწერება მეფე ფარნაეზ I-ს, რომელიც ალექსანდრე დიდის⁹⁹ თანამედროვე იყო. ო. უორდროპი შედარებას ახდენს და აღნიშნავს, რომ ხუცური ანუ საეკლესიო ქართული ძალზე წააგავს სომხურ დამწერლობას. აქვე იმასაც აღნიშნავს, რომ ამის საუკეთესო მაგალითი შემონახულია British Museum-ის ბიბლიოთეკაში. კერძოდ, ცნობილ “მოსკოვის ბიბლიაში”, რომელიც 1743 წელსაა გამოცემული. ორივე ანბანში ასოების ერთი და იგივე რაოდენობაა, სახელდობრ – 38. ინგლისელ ავტორს მოჰყავს ქართული ანბანი ინგლისური ფონემებით განმარტებული. განსხვავება ასოების დამწერლობაში წმინდა წიგნებსა და თანამედროვე მწერლობაში თითქმის ისეთივეა, როგორც ანგლოსაქსურსა და ინგლისურს შორის. გარდა ამისა, თანამედროვე ქართულ ენაში ბევრი სიტყვა უცხოური წარმოშობისაა.

ქართული ლიტერატურის პირველ ნიმუშს წარმოადგენს საღვთო წერილების თარგმანები – თეოლოგიური ნაშრომები, დაწერილი ბერძნული სამღვდელოების გაელენით, რომელთაც XI საუკუნემდე ჰქონდათ დაპყრობილი უმაღლესი საეკლესიო დაწესებულებები.

ო. უორდროპი აღნიშნავს, რომ XI-XII საუკუნეებში საქართველოსა და საბერძნეთს (ბიზანტია) შორის ძალზე ახლო ურთიერთობები იყო ჩამოყალიბებული. მეფე დავით IV აღმაშენებელი (“the Renewer”) და მისი მომდევნო მეფეთა კარის ახალგაზრდა დიდებულები ათენის სასწავლებლებში სწავლობდნენ და თან ჩამოჰქონდათ პლატონისა და არისტოტელეს მოძღვრებები, რამაც, ცხადია, დიდი ზეგავლენა იქონია იმ პერიოდის აღმზრდელობით, ინტელექტუალურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე. ინგლისელი ავტორის აზრით, სწორედ ამან შეუმზადა ნიადაგი ქართული ლიტერატურის ოქროს ხანას, რო-

მელიც თამარ მეფის (Queen Tamara) აღსევებით დაიწყო. ოლივერ უორდროპს მოჰყავს სულხან-საბა ორბელიანის (XVIII საუკუნე) ლექსიკონის წინასიტყვაობაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ იგი (ს. ორბელიანი – დ.ქ.) დაესესხა პროკლეს (Proklus), პლატონის (Plato), ნემესიოს (Nemesius), არისტოტელეს (Aristotle), იოანე დამასკოელის (Damascenus), პორფირიოსის (Porphyry) და სხვა ბერძენ მწერალთა თარგმანებს. ო. უორდროპი აღნიშნავს, რომ თუ კვლავაც არსებობს ეს ხელნაწერები, მაშინ კლასიკის შემსწავლელთ ისინი ძალიან გამოადგებოდა.

მომდევნო წლებში, როდესაც ქართულ სახელმწიფოს ქარიშხლიანი დღეები დაუდგა, უამრავი ლირიკული ნაწარმოები დაიკარგა და მხოლოდ მცირედი დაზიანებით გადარჩა ენის უდიდესი შედევრი “ვეფხისტყაოსანი” (“The Knight in the Panther’s Skin” - Vepkhvis Tkaosani), რომელიც შოთა რუსთაველს ეკუთვნის.

ო. უორდროპს მოჰყავს რუსთაველის მწირი ბიოგრაფიული მონაცემები: “ჩვენ ვიცით მხოლოდ, რომ იგი დაიბადა სოფელ რუსთავეში, ახალციხესთან ახლოს. განათლება ათენში მიიღო და სამშობლოში დაბრუნდა, სადაც თავისი ცნობილი წიგნი დაწერა. იგი იყო თამარ მეფის მდივანი, შემდეგ ბერად აღიკვეცა და გარდაიცვალა წმინდა ჯვრის მონასტერში, იერუსალიმში, სადაც, შესაძლებელია, ახლაც შემონახული იყოს მისი პორტრეტი. ამბობენ, რომ პოეტი თავდავიწყებით იყო შეყვარებული მის უდიდებულესობაზე, რაც მისი პოემის ბევრ ადგილას ჩანს.

ამ პოემის დაწერიდან თითქმის მთელი შვიდი საუკუნის განმავლობაში, როდესაც საქართველო გამუდმებით თავისუფლებისათვის იბრძოდა, ქართველებმა თავის მეხსიერებით შემოინახეს ეს უდიდესი ნაწარმოები. იგი მათ იმედითა და სიამაყით აღავსებდა ყველაზე ძნელბედობის დროს, და ახლაც, იგი მათთვის არის ყველზე საყვარელი წიგნი. “ვეფხისტყაოსანი” ამშვენებს დარბაზსაც და ქოხსაც. ბევრმა ქართველმა, განსაკუთრებით ქალმა, ეს წიგნი ზეპირად იცოდა. იყო დრო, როდესაც საქართველოში ქალს გათხოვების ნებას არ რთავდნენ მანამ, სანამ იგი ამ პოემას თავიდან ბოლომდე არ დაიზეპიორებდა. ასეთი არაჩვეულებრივი პოპულარობის მიზეზი

ის ფაქტია, რომ ეს პოემა მთლიანად ეროვნულია, თითოეულ უმცირეს დეტალშიც კი, თუმცა გმირები არაბი, ინდოელი და ჩინელი ხალხია. მაგრამ ისინი სულით-ხორცამდე ყველა ქართველია.

ამის შემდეგ მოდის “ვეფხისტყაოსნის” მოკლე შინაარსის გადმოცემა: აღწერილია როსტევანი, პატრიარქალური აღმოსავლეთის მეფე; თინათინი, რომლის სახეც თამარ მეფესთან არის გაიგივებული: ავთანდილი – ქრისტიანი რაინდი; ტარიელი – შმაგი მამადიანი. მთელი პოემა თამარ მეფის დროინდელი საქართველოს ცოცხალი სახეა, რომლის ღირსეული პირმშოა “ვეფხისტყაოსანი”. თინათინი ქალთა მოდგმის უმშვენიერესი განსახიერებაა, რომლის ბადალს დასავლეთ ევროპის ლიტერატურაში თუ შეეხედებით. მაგრამ იშვიათია ისეთ პატარა ქვეყანაში, რომელიც აზიაშია, არაცივილიზებულ ხალხებს შორის მდებარეობს. მისმა ჯკუამ და ხასიათის ძალამ, სიწმინდემ და ერთგულებამ თავისი სიყვარულის მიმართ იგი გმირად აქციეს როგორც რუსთაველის, ისე მომდევნო ეპოქის ქალებში, რომლებიც მისდარად კეთილშობილურად მოქმედებდნენ ჭირსა თუ ლხინში.

“ვეფხისტყაოსანი” გეასწავლის, რომ რუსთაველის ეპოქის იდეალი სიმამაცით, ერთგულებით, სამართლიანობის გრძნობით, დანაპირების შესრულებით, თვითგანწირვით (თავგანწირვით) და მწველი სიყვერულის უნარით იყო გამორჩეული.

სიყვარულის იდეების გამოსახვით, ო. უორდროპი შოთა რუსთაველს ნაწილობრივ ადარებს ოვიდიუსს, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში არ აიგივებს მასთან. თუმცა რუსთაველს არასოდეს შეუსწავლია პლატონი, მაგრამ მის შრომაში ბევრგან ეხედებით იმ მეტაფიზიკური თეორიების ნაკვალევს, რომელთაც ს. ბონავენტურა¹⁰⁰, დანტე¹⁰¹ და სხვა თანამედროვე ავტორები და მათი მიმდევრები პოულობდნენ ქრისტიანობაში, ხოლო უკანასკნელ სტროფში ყოველივე სიკეთის აღსასრულსა და არასასურველი დღეების დადგომას ნათელმხილველივით წინასწარჯერტს.

სტილის მიხედვით ო. უორდროპი რუსთაველს მისი დროის ევროპელ მწერლებს ადარებს; კერძოდ, იგი წერს, რომ მისი კარიერა არცთუ ძალიან განსხვავებული იყო იმდროინდელ

ტრუბადურთაგან, რომლებიც საფრანგეთისა თუ იტალიის ბანოვანთა ტრფობით იყვნენ განებივრებულები. რუსთაველის პლატონური სიყვარული გარდა იმისა, რომ მსგავსებაა თემაში, მსგავსების სხვა საფუძველს იძლევა.

შემდგომ აღწერილია პოემის კონსტრუქცია: 1600 სტროფი, 16-მარცვლიანი სტრიქონები, როდესაც ოთხივე სტრიქონი იმავე რითმით სრულდება და ა. შ.

რუსთაველის თანამედროვე მწერლებს შორის ო. უორდროპი ასახელებს ჩახრუხამეს – "თამარიანის" ავტორს, და შავთელს, რომლის მთავარი ნაშრომი დაკარგულია, შემორჩენილია "ვის-რამიანი" და "დიღარიანი", რომლებიც ასევე რაინდული სულისა და სათავეგადასაელო ნაწარმოებებია, ახლაც დიდი მოწონებით რომ სარგებლობენ და ევროპის მსგავსივე სახის ლიტერატურას ღირსეულ მეტოქეობას უწევენ. ამავე დროს დაიწერა ეროვნული მატრიანე "ქართლის ცხოვრება".

ლიტერატურის აღმავლობას მოჰყვა ჩინგის ხანის ეპოქა, რომელიც დაახლოებით ოთხი საუკუნე გაგრძელდა.

XVII საუკუნის ბოლოს თავადმა სულხან-საბა ორბელიანმა აღწერა "მოგზაურობა ევროპაში" და დაწერა იგავეებისა და ზღაპრების კრებული. ორბელიანმა რამდენიმე ხანი დაჰყო ლუი XIV-ის კარზე და ძალიან მეგობრობდა ლაფონტენთან⁹⁹, რომელმაც ქართველი თავადისაგან რამდენიმე იგავი აიღო. სულხან-საბა ორბელიანმა შეადგინა ლექსიკონი, რომელიც 25000 სიტყვას შეიცავდა და შემდგომი პერიოდების ლექსიკოგრაფიული ნაშრომების საფუძველი გახდა.

ო. უორდროპი იმასაც აღნიშნავს, რომ 1712 წელს ვახტანგ VI-მ თბილისში სტამბა გახსნა და თამარ მეფის ეპოქის ნაწარმოებები ისეთი ფასით გამოსცა, რომ ქვეშევრდომებს მისი ყიდვა თავისუფლად შეძლებოდათ.

ეს კეთილად დაწყებული საქმე ერეკლე II-მ განაგრძო.

XVIII საუკუნის მწერალთაგან ო. უორდროპს მოჰყავს: ვახუშტი ბაგრატიონი – ვახტანგ VI-ს ვაჟი, რომელმაც დაასრულა "საქართველოს ისტორია და საქართველოს გეოგრაფია"; ანტონ კათალიკოსი, რომელმაც ბევრი სასწაელო და რელიგიური

წიგნი გამოსცა; ასევე, დაეთო გურამიშვილი და საიათნოვა, ერეკლე II-ის ტრიუმფალურ სელებს რომ უგალობდა.

თავადმა აღ. ჭაეჭავაძემ, რუსეთის სამსახურში ჩამდგარმა გენერალმა, ჩამოაყალიბა თანამედროვე პოეტური სკოლა; იგი სიყვარულსა და ღვინოს უმღეროდა. დასავლეთის რომანტიზმი ზეგავლენას ახდენს ბარათაშვილზე, რომელიც აღნიშნავს, რომ ბაირონიზმის “ბოროტმა სულმა” მასში დაისადგურა.

ო. უორდროპი წერს, რომ თავადმა გიორგი ერისთავმა თანამედროვე ქართველ პოეტებს ეეროპა გააცნო. რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ შეთქმულებაში მონაწილეობის ბრალდებით გ. ერისთავი პოლონეთში გადაასახლეს, სადაც მან ქართულ ენაზე თარგმნა მიცკევიჩი, შილერი, პეტრარკა და პუშკინი. თბილისში ჩამოსვლის შემდეგ მან ბევრი კომედია დაწერა და პატრიოტული იდეალები წარმოაჩინა. წარსულ დიდებას უმღეროდა გრ. ორბელიანი.

განსაკუთრებული ქება-დიდებით ახასიათებს ინგლისელი ავტორი ილია ჭაეჭავაძეს, რომელსაც თანამედროვეებში ყველაზე პატივსაცემ ფიგურად მიიჩნევენ. იგი იყო პოეტი, პროზაიკოსი, ჟურნალისტი, ორატორი, ფინანსისტი, უდიდესი პატრიოტი; მისმა ლექსებმა და მოთხრობებმა ქართველი საზოგადოება გამოადგინა და პატრიოტული სულისკვეთებით განსჭვალა. მაგალითისათვის მას მოჰყავს “მგზავრის წერილები” (Memoirs of a Wanderer). ო. უორდროპის აზრით, იგი ქართველი ხალხის სუნთქვად და გონად გველდინებოდა. ილია ჭაეჭავაძე გაზეთ “ივერიას” რედაქტორი იყო, მან დაარსა “სათაყადაზნაურო მიწის ბანკი”, რომლის მმართველობაშიც თავადაც შედიოდა.

ო. უორდროპი ასახელებს თავად ალექსანდრე ყაზბეგსაც, როგორც ახალგაზრდა და ენერგიულ მწერალს.

თეატრის ასპარეზზე გამოჩნდა ა. ცაგარელი. ასევე ი. მაჩაბელი – ერთადერთი ქართველი, ვისაც ინგლისური ლიტერატურის ორიგინალში კითხვა შეეძლო და ვინც შექსპირის რამდენიმე პიესა თარგმნა შემდგომ თეატრებში დიდი წარმატებით რომ იდგმებოდა.

ქართველი ხალხის შექსპირისეული გენიით გატაცებას ო. უორდროპი იმ ფაქტით ხსნის, რომ ისინი, მისი აზრით, ახლა თითქმის იმავე ინტელექტუალურ და საზოგადოებრივ მდგომარეობაში იმყოფებიან, როგორშიც ინგლისელები იყვნენ დედოფალი ელისაბედის დროს. და ისინი, ალბათ, უფრო მეტად ჩაწედებიან ინგლისელი პოეტის აზროვნებასო. ამას გარდა, მისი შემოქმედების ძირითადი ნაწილი ფეოდალიზმიდან თავისუფლებაზე, რწმენიდან რაციონალიზმზე, ომიდან მშვიდობაზე გადასვლის ადრეულ პერიოდს წარმოადგენს. ათი ან თორმეტი თაობა ცხოვრობდა ინგლისის ისტორიის ამ მონაკვეთში. საქართველოში – წერს ო. უორდროპი, – ჯერ კიდევ ცხოვრობს ხალხი, რომლებიც რაინდობისა და თავგადასავლების ხანაში დაიბადნენ.

ო. უორდროპი ქებით იხსენიებს ი. მაჩაბელს და ამბობს, რომ იგი იყო (ილია ჭავჭავაძის შემდეგ) პიროვნება, რომელსაც უდიდესი გავლენა ჰქონდა თანამემამულეებში. მაჩაბელი იყო გაზეთის “დროება” რედაქტორიც და შეექლო თავისი აზრების ფართოდ გავრცელება ხალხში.

ქუთაისის ეპისკოპოსი გაბრიელი ჩინებულად ქადაგებდა, რამაც დიდი ზეგავლენა მოახდინა ხალხზე. მისი ადრეული ქადაგებები თარგმნა და გამოსცა ინგლისელმა ეპისკოპოსმა ს. ქ. მალანმა (Malan S. C.).

ქართული ლიტერატურა ცნობილია აგრეთვე ხალხური ზღაპრებით, ბალადებით, გამოცანებით და ო. უორდროპის აზრით, დიდად საჭიროებს ყურადღებით გამოკვლევას.

აქვე გვინდა დაუშვამოთ საქართველოში კულტურა-განათლების თაობაზე ო. უორდროპის კიდევ რამდენიმე შეხედულება თუ შთაბეჭდილება.

გოლოვინის პროსპექტის მარცხნივ (მოედნიდან) არის მშვენიერი სასახლე, აშენებული თანამედროვე ევროპულ სტილში, ხოლო მარჯვნივ კავკასიური მუზეუმი, რომელშიც სტუდენტებს შეუძლიათ გაეცნონ მეტად მრავალფეროვან და საინტერესო გეოგრაფიულ, ზოოლოგიურ, ეთნოგრაფიულ, ბოტანიკურ, არქეოლოგიურ და ნუმისმატიურ კოლექციებს. მათ გარდა, მუზეუმებში, ცხადია, სურათებიცაა – ყველაზე დიდია

თამარ მეფის პორტრეტი, გადმოღებული გელათის კედლიდან და ფიგურა-პორტრეტები სურათში “არგონავტთა” ჩამოსვლა კოლხეთში.” იასონის სახეში დიდი მთავარი ნიკოლოზ მიხეილის ძეა¹⁰³ გამოსახული.

აქვეა კაეკასიასა და სპარსეთში საუკეთესოდ აღიარებული ფოტოების კოლექციის გამოფენაც და საჯარო ბიბლიოთეკა უამრავი, მეტად საინტერესო წიგნით.

ბიბლიოთეკა მდებარეობს გოლოვინის პროსპექტისა და ბარონოვსკაიას¹⁰⁴ ქუჩის კუთხეში. პირველ შესახვევში ფოსტაა, მის პირდაპირ კი – ქალთა სკოლა. აქ გაკვირებული უორდროპი ამჩნევს, რომ ყველა ბავშვი – ასაკის, კომპლექციისა და გემოვნების მიუხედავად, – ერთნაირად არის ჩაცმული, მაგრამ ეს გაკვირება გაოცებაში გადაიზარდა, როდესაც გაიგო, რომ ბავშვებს ეკრძალებათ 5 საათის შემდეგ ქუჩაში გამოჩენა. ისინი სასტიკად ისჯებიან და ეს არის რუსეთის ხელმწიფის განათლების მინისტრის ბრძანება: მოსწავლეები სახლში უნდა ისხდნენ და მეორე დღისთვის გაკეთილებს ამზადებდნენ.

ო. უორდროპი დაინტერესებულია სასკოლო პირობებით. იგი წერს, რომ სკოლა არ არის კარგად აღჭურვილი. თბილისში დაახლოებით 290, ქუთაისში – 250 ბავშვი სწავლობს 10 000 სულ მოსახლეზე.

Sir O. Wardrop about the Education and Literature in Georgia

R E S U M E

The present work observes the views of Sir O. Wardrop (1864-1948), the diplomat, public figure and a well-educated man on English and Georgian literature and education. The English author dedicated his first work "The Kingdom of Georgia" to Georgian culture and history. Afterwards, together with his sister Marjory Wardrop, he translated "The Knight in Panther's Skin", a famous poem by Shota Rustaveli.

Sir O. Wardrop tried to get Georgian distinguished culture and civilization acquainted with the British society.

In the work, Sir O. Wardrop talks about the Georgian school, habits, museums, libraries, language and literary figures, such as Shota Rustaveli (his biography and the contents of the book "The Knight in Panther's Skin"), Chakhrukhadze, Ioane Shavteli, Sul Khan-Saba Orbeliani, Ilia Chavchavadze and others. He compares the Georgian language and literature with the contemporary European samples and says that the Georgian's very good sample of it though it is a little country that lies among the wild tribes in Asia.

O. Wardrop talks of Georgian distinguished King David the Builder (Renewer), King Tamara, Vakhtang VI, Erekle II, praises their epoch and their activities.

რობერტ პორტერი თბილისის აბანოების შესახებ და არა მხოლოდ...

ინგლისელმა მოგზაურმა რობერტ კერ პორტერმა XIX საუკუნის დასაწყისში (1817, 1818, 1819 და 1820 წლები) იმოგზაურა საქართველოში, ირანში, სომხეთსა და ძველ ბაბილონში. თავისი მოგზაურობანი მან აღწერა და ორ ტომად გამოსცა ლონდონში 1921 წელს. დასურათებული წიგნის თითოეული ტომი 700-გვედიანია.¹⁰⁵

წიგნის შესავალში რობერტ პორტერი აღნიშნავს, რომ მას არ გააჩნია ლიტერატორის პრეტენზია. სამი წლის განმავლობაში იგი მოგზაურობდა აღმოსავლეთში და რეგულარულად აწარმოებდა ჟურნალს, იწერდა ყოველივეს, რაც, მისი აზრით, ყურადღების ღირსი იყო; შენიშვნებს აკეთებდა შთაბეჭდილებების მომენტში, შემდეგ მათ სხვების შთაბეჭდილებებს ადარებდა, და ასე შეაგროვა მასალა ამ ორტომეულისათვის; იგი შეეცადა აღეწერა რეალობა დამახინჯების გარეშე.

პირველი ტომი გადმოგვცემს მოგზაურობებს საქართველოსა და სპარსეთში. იმის შესახებ, თუ რატომ აირჩია სამოგზაუროდ ეს ქვეყნები, რ. პორტერი წერდა: მას სურდა ენახა ქვეყნები, რომელთა წარსულიცა და აწმყოც ცხოველმყოფელი დიდებით იყო მოცული; მას სურდა ენახა აზიის განახლება, მისი წარმატებები და ცივილიზაციის ისეთივე ზრდა, როგორიც მოხდა ქრისტიანულ ევროპაში. რასაკვირველია, იგი არ ახსენებდა თავისი მგზავრობების პოლიტიკურ მიზანს.

მაშ, ასე – თბილისი, 1817 წელი. რ. პორტერის პირველი შთაბეჭდილება: აზიური ბარბაროსობა და გუჭყი. პირველ აბზაცშივე უზუსტობას ვხედებით. მოგზაურის აზრით, ქალაქი ძალიან ძველი არ იყო და ის მეფე ლევანს დაუარსებია, ვისაც პირველად გამოუყენებია თბილი წყაროები. მანამდე თბილისში არც სახლები ყოფილა და არც მაცხოვრებლები, ასე ეთქვამთ, მხოლოდ რამდენიმე ტალახის სახლი, მიმდებარე მთაზე აგებული ციხე-სიმაგრეების მკვიდრთათვის. ამ ციხე-სიმაგრის ნანგრევები ქალაქის სამხრეთით, თურქული წარმოშობის ციტადელისაგან მოშორებით კვალაევაც არსებობდა, ხოლო გზაზე მგზავრთათვის შიშის მომგვრელი სახლები და კოშკები იდგა. თუმცა როდესაც ავტორი ქალაქს ახლოს გაეცნო, ეს შიში

გაუქრა, მაგრამ გარემომცველელი პეიზაჟი, სხვადასხვა ფორმის შიშველი კლდეები და პირქუში ციხე-სიმაგრეები მასზე მაინც უარყოფითად მოქმედებდა.

გენერალ-გუბერნატორის მ. ს. ვორონცოვის საცხოვრებელი სახლი, არსენალის შენობით, საავადმყოფოს ეკლესიებითა და იქვე მდგარი რამდენიმე ვილით, ერთადერთი ევროპული სტილის კომპლექსია, ხოლო დანარჩენი წმინდა აზიურიაო, – წერდა ავტორი, – მაგრამ ძალზე განსხვავებული ევროპელთა წარმოდგენებისგან აზიაზე: მხიარული, მოხატული თაღები და მოოქროვილი ნამუშევრებით. აქვე ყოფილა დაბალი, ბრტყელსახურავიანი, აგურით ნაშენი საცხოვრებელი სახლების კოლექცია, რომელშიც გარეული იყო ქვა და ტალახი. კარფანჯრები შედარებით პატარები იყო, მინის ნაცვლად ფანჯარაში ქაღალდით: შუშა ნაკლებად ყოფილა გამოყენებული სიძვირისა და სიმცირის გამო. მაცხოვრებლები მიწვეულნი არიან ნახევრად სიბნელეში ცხოვრებას,¹⁰⁶ რადგან გარს უამრავი მთა ახვევიათ და სახლები ერთმანეთთან ძალზე ახლოაო, – აღნიშნავდა ავტორი, – და ჭრაცხაც იშვიათად იყენებენო; თითქმის ყველა ქუჩა ვიწროა – წვიმისას ჭუჭყიანი, ხოლო მშრალ ამინდში მტვრიანი.

რ. პორტერი მ. ვორონცოვის სიკეთეზე საუბრობს, ვინც თურმე მდგომარეობის გამოსწორებას ცდილობდა, არემონტებდა ან ანგრევდა, რათა ახალი, უკეთესი და უფრო ღამაზი აეგო. ავტორს ბაზრის რეკონსტრუქცია მოჰყავს მაგალითად:

ბაზარი ვიწრო ქუჩაა, ძალზე გრძელი და მიხვეულ-მოხვეული, ორივე მხარე არის მაღაზიები (დუქნები); იყიდება ხილი, გასტრონომიული სურსათი. აქვეა საპარიკმახერო, სასაუზმე, იარაღის სავაჭრო, ცხენის აღვირ-მოკაზმულობა... ყოველგვარი ღვინო. აქ არა მხოლოდ ფეხით, არამედ ცხენებითაც დადიან; დადიან საპალნეაკიდებული ჯორებიც და კამენების ჯოგსაც კი შეხედები, რაც ქვეითებისათვის სახიფათოა, მაგრამ ხალხის ნაკადი აქ დიდიდან-საღამომდე არ წყდება. ბაზრის ახლოს არის სახალხო ქარვასლა, სადაც მოგზაურ ვაჭრებს შტაბი გაუხსნიათ. აქ ყველაფერი ექსპოზირებულია ქვისა თუ მიწის იატაკზე, ბნელ და თაღიან აპარტამენტებში. ფუთების პატრონი ფეხმორთხმული ზის და მთელი სერიოზულობით ელის მყიდველს... შენობა წრიულია, სამსართულიანი, წინ გაღერებულია

კართა მთელი წყებით. ქარვასლის ცენტრი საესეა ეაჭართა ცხენებითა და ვირებით.

თბილისის აბანოები

თბილისელი სტუმარი ყოველთვის აღტაცებით იხსენებს თბილისის აბანოებს. არაფერი არ შემხედრია არც რუსეთში და არც თურქეთში თბილისის აბანოებზე უფრო მშვენიერიო, – წერდა ა. ს. პუშკინი. აღტაცებას ვერაინ მაღაჲდა ვერც ა. დიუმა და ვერც ყაზანელი სოჲდაგარი ე. გაგარა (XVII ს.).¹⁰⁷

აი, რას წერს რ. პორტერი ამის შესახებ:

ბაზრის ბოლოს პატარა, ღრმა ხეობაზე გადებული ხიღია. ხეობის ფსკერზე მთის პატარა მდინარე მირაკრაკებს, სათავეში კრიალა და ცივი, მაგრამ აქ ის ცხელ წყაროებს უერთდება. ეს წყაროები მიმდებარე მაღლობებში პოულობენ სათავეს და აქ უკვე თბილი, სამკურნალო თვისებებით გამდიდრებულნი მიედინებიან. სწორედ ეს წყაროები აძლევენ სახელს დედაქალაქს და არა მხოლოდ კურნავენ ადგილობრივებისა თუ სტუმრების აუადმყოფოებს, არამედ ყოველდღიური გართობისა და ფუფუნების ადგილის წარმოადგენენ როგორც ქალების, ისე კაცებისთვის.

ხიღის ერთ მხარეს მამაკაცებისათვის განკუთვნილი ადგილია, მეორე მხარეს კი, იქვე, ციტადელის პირქუშ კედლებს ქვემოთ, ქალთა ზონაა. წყალი აბანოებში გაჟღენთილია გოგირდის დამახასიათებელი სუნით, წყლის ტემპერატურა 15-36 გრადუსამდეა, თუმცა სათავეში დაახლოებით 42-მდე. აუზები გამოთხრილია მყარ ქვაში, რომლის ზედაპირზე წყალი თავდაპირველად მოედინებოდა. ყოველივე ეს ნაწილდება უზარმაზარი თაღის ქვეშ სხვადასხვა ოთახში, სადაც დღის შუქი არ შემოდის და სრულ წყვიდადს და ორთქლს რამდენიმე მოციმციმე ჭრაქის შუქი თუ შეელის. ცუდი სუნი, უწესრიგობა და ჭუჭყი, რომელსაც ეს უბადრუკი განათება აშუქებს, საკმარისია, რომ სხვა არაფერი ვიხილოთ, რაც ჩრდილში მოექცა. მობანავეს არ შეუძლია მშრალი საცვალი რომ აიღოს, ის უთუოდ ჭუჭყიანი ან სველი იქნება. პორტერს ეგონა, რომ აბანოებში ყველას შეეძლო შესვლა, მაგრამ მალე

მიხვდა, რომ ასეთი არაკომფორტის გამო, ასეთ მღვიმეებში, სადაც აუტანელი სიცხეა და ყოველი გადაადგილებისას სიცხე მატულობს, ყოველივე ეს ადამიანს გონებას უმღვრევს და კომფორტულ აბანოებს მისწევს უცხოელში ზიზღს იწვევს.

ყველა რჯულის ხალხს მოეყარა აქ თავი. ისინი ჯაგრისით იხეხდნენ, ისრესდნენ, იწმენდნენ, იპარსავდნენ და ა. შ. მექისის ან მობანავის დახმარებით. საამისოდ ყველა რეკვიზიტი არსებობდა. პორტერს ძალიან გაუკვირდა, რომ ერთმა ჯენტლმენმა შესთავაზა ქალთა აბანოსათვის თვალის შეფლება. თავიდან ეს იდეა მას გიჟურად მოეჩვენა, მაგრამ, მისდა გასაოცრად, მშვენიერი სქესის აბანოში შესვლა თავისუფალი იყო. კართან ხნიერი ქალი იდგა. ყოველგვარი სინდისის ქუჩნის გარეშე მან უცხო მამაკაცები შიგნით შეუშვა.

ოთახის შუაგულში, ერთ-ერთ წრიული ფორმის აბაზანაში უამრავი სხვადასხვა ასაკის შიშველი ბავშვი ირეოდა. ღედები მათ ბანდნენ და ხეხდნენ. ბავშვების, მით უმეტეს, გაკრიალეზბულების, დანახვა ყოველთვის გასახარია. ცხადია, მამებისაგან განსხვავებით ისინი სასიამოვნო აერას ქმნიდნენ. მამაკაცებმა ისე წაიარეს, რომ ღედებს არც წყენა და არც გაკვირება გამოუჩატათ.

გოგირღის აბანოები

რ. პორტერი გაცილებით დიდი ოთახისაკენ გაეშურა. ამ ოთახს უფრო მაღალი თალი ჰქონდა. წყალი აქ არ ჩანდა. ოთახს გარს ერტყა ქვისგან გაკეთებული, ხალიჩებიანი და მატრასებიანი დივანი. დივანზე ისხდნენ ან იწვნენ სხვადასხვა პოზაში ან საქმიანობაში ჩართული ქალები, რაც აზიურ აბანოს ახასიათებს. ზოგი ნახევრად ჩაცმული, ზოგი თითქმის შიშველი. მათ მსახურები ახლდათ, რომლებიც მშრალი ტილოთი ხეხდნენ ამ ქალბატონთა მშვენიერ ფორმებს, ან უღებავდნენ თმას და წარბებს, ალამაზებდნენ ფერუშარილით. ისე გავიდნენ უცხოელები ამ ოთახიდან, რომ არავის მცირეოდენი გაოცება ან განგაში არ გამოუხატავს. ისინი შევიდნენ იმ განყოფილებაში, რომელშიც წყლიდან ახლად ამოსული ქალბატონები ნებივრობდნენ. ეს იყო დიდი, მღვიმეს მსგავსი პალატა, ცუდად განათებული გოგირდის ოხშივრითა და სუნით, რომელიც დაახლოებით ოცი თხრილიდან ამოდიოდა. ამ გამჭვირვალე ორთქლში, რომელიც კეამლივით ამოდიოდა მღუდარე ქებაიდან, მათ გამოარჩიეს ქალთა ფორმები ნებისმიერ პოზაში, როგორიც კი მოქანდაკეს შეუძლია წარმოდგინოს მობანავე ქალღმერთების გამოქანდაკებისას. აქ რ. პორტერი აღნიშნავს, რომ ის ერთნაირად შოკირებული და გაოცებული იყო, თუ როგორ გულგრილად განაგრძეს ქართველმა ვენერებმა თავიანთი ბანაობა, თუმცა კარგად შეამჩნიეს მათი შესვლა. და მთელი ეს სცენა გახდა უსიამოვნო; მოხუცმა ქალმა შესთავაზა დათვალიერების გაგრძელება, მათ უარით უპასუხეს: ამჯერად მათი ცნობისმოყვარეობა სავსებით დაკმაყოფილებული იყო.

ისინი, ვინც ჯანმრთელობისათვის ბანაობენ, რამდენიმე წუთზე ან დაწესებულ დროზე მეტ ხანს წყალში არ რჩებიან, მაგრამ თუ აბაზანას იღებენ სიამოვნებისათვის, ოპიუმის მწვეელი თურქების მსგავსად, იმდენ ხანს იმყოფებიან წყალში, რომ ბოლოსდაბოლოს საკუთარ თავს ენებენ. ზოგი ყოველდღე მრავალი საათის განმავლობაში ასეთ დამასუსტებელ ატმოსფეროში იმყოფება. გარდა ამისა, კეირაში ერთ მთლიან დღეს მთლიანად აბანოს უთმობენ. დიდი დრო მიაქვს სახის გაღამაზებას, თმის გაშავენას, წარბებისა და წამწამების შეღებვას, რათა სხვა დროს პატარა შესწორებები შეიტანონ. ასე ატარებენ დროს ამ თალიან ოთახებში თანმხლები გრაციების დახმარებით ხელახლა გაღამაზებული აღმოსავლელი ქალღმერთები, ხედებიან ერთმანეთს, ბჭობენ, ჭორაობენ და ინტრიგებით არცთუ იშვიათად საფუძველს უყრიან შემდგომ ნათესაურ

კავშირებს. რ. პორტერს უთხრეს, რომ ზოგჯერ ქალბატონი აბაზანას მხოლოდ თავისთვის, ხოლო ზოგჯერ კი სხვებისთვისაც უკეთავს, ვისთანაც ურთიერთობა სურს.

20 წლის მანძილზე თბილისის მოსახლეობის ელიტამ თანდათანობით დაკარგა აზიურ მანერათა უმეტესობა. ასეც იყო მოსალოდნელი იმ ევროპული იმპერიის სამოქალაქო და სამხედრო პირებთან ურთიერთობის გამო, რომელთა მოსახლეობაც ისინი გახდნენ. ასეთი ცვლილებები თავიდან ყოველთვის სათანადოდ გაგებული არაა, რადგანაც ერები, რომლებიც დიდი ხნის განმავლობაში ვასალურ მდგომარეობაში არიან, როდესაც პირველად აიწყვეტენ, ნებართვასა და თავისუფლებას ერთმანეთში ურევენ. მსგავსად აღმოსავლურ პარემში მცხოვრები ლამაზმანისა, რომელსაც პირველად დართეს უცხო მამაკაცის წინაშე პირბადის ახდის ნება, მას კი ჰგონია, რომ აღარც მორიდების პირბადეა საჭირო.

თბილისის საზოგადოების უფრო დაბალ ფენებში ევროპული ზეგავლენა კიდევ უფრო მარტივია. რაკი ხშირად რუსი ოფიცრები მათ სახლებში თავსდებოდნენ, განსხვავების ხაზი მათ შორის გაფერმკრთალდა და ოჯახის უფროსებმა დაუშვეს, რომ მათი ცოლები უცხო კაცებსაც დაენახათ. მოგეხსენებათ, ჯარისკაცის მორალი ქალის მიმართ იშვიათადაა მდგრადი – გამონაკლისი არც აქაა და ისინი უმეცარი, თუმცა ლამაზი ქალების ქმრის არყოფნას მოხერხებულად იყენებენ.¹⁰⁸

რ. პორტერის აზრით, უდავოა ქართველ ქალთა სილამაზე: დიდი შავი თვალები, ძალზე სწორი ნაკეთები, სასიამოვნო გამომეტყველება, ბუნებით სათნო და მეგობრული. მაღალი საზოგადოების ქალთა ჩაცმულობა არაჩვეულებრივია, მაგრამ დაბალი საზოგადოების ქალთა კაბებს საპონი იშვიათად ხვდება და ისინი ხშირად ჭუჭყიანი ძონძებით არიან შემოსილნი, თუმცა აბანოში რეგულარულად დადიან.

საშუნიშუ

პურის მცხოველი (ხაბაზი) ერთი ჩვეულებრივი მეთოდით აცხოვდა პურს: ამრგვალებდა, აგრძელებდა (ნელ-ნელა), შემდეგ პირსახოცივით აგანიერებდა, თხლად იღებდა ხელის გულებზე და აკრავდა ღუმელის კედელზე, რომელიც გამუდმებით ცხელი იყო შეშის უწყვეტი მიწოდების წყალობით. რამდენიმე წუთში პური მზად იყო და იღებდნენ ჯოხით. ასე აკეთებდნენ პურს აზიის უმეტეს ქვეყნებში და იხმარება არა როგორც საჭმელი, არამედ როგორც თეფში ან ხელსახოცი მთელი ჭამის განმავლობაში.

RESUME

The English traveler of the early XIX century Sir Robert Ker Porter traveled in Georgia, Persia, Armenia and Ancient Babilonia (1817, 1818, 1819, 1820). He saw a lot of interesting things and described all seen in his book "Travels in Georgia, Persia, Armenia and Ancient Babilonia" published in London in 1821.

Along with other countries much is said of Georgia. The author characterized the Georgian nature, the Georgian people, their customs, bazaars, baths and etc.

With admiration he tells about the beauty of the Georgian people, especially the women, but at the same time he states that Georgian people mostly declined everything which needed labour, though it was not their feature. A Georgian always knows what he wants., but he has no hope of using the resources as he is under a double yoke.

The book is of interest not only to historians and ethnographers, but nearly to all Georgian readers.

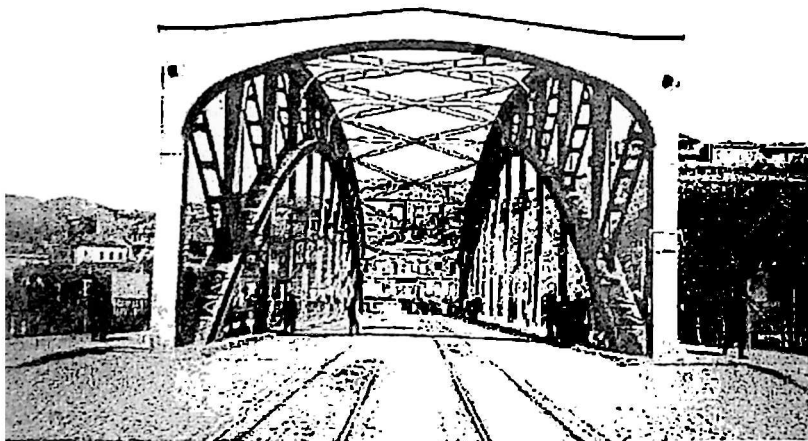
ვერის ხიდი

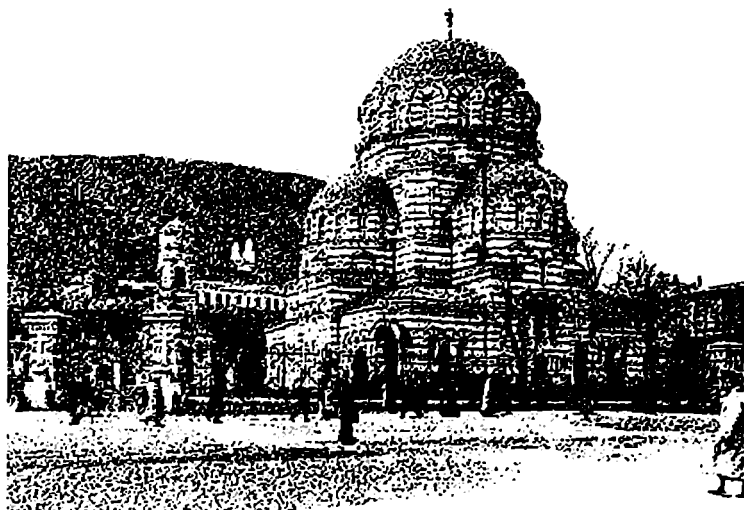
ვერის ხიდი

ლენინის აღმართი

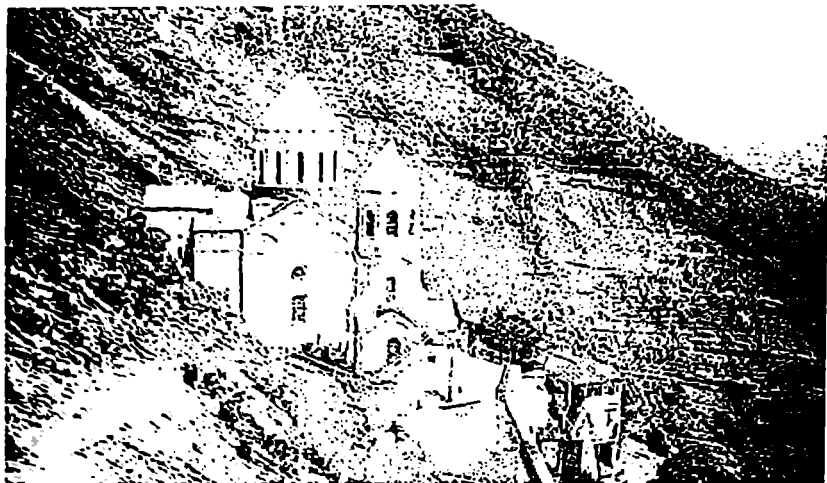
მუხრანსკის (დღევანდელი ბარათაშვილის) ხიდი

სობორო

ჩულურეთი, ქესკები, ავლაბარი

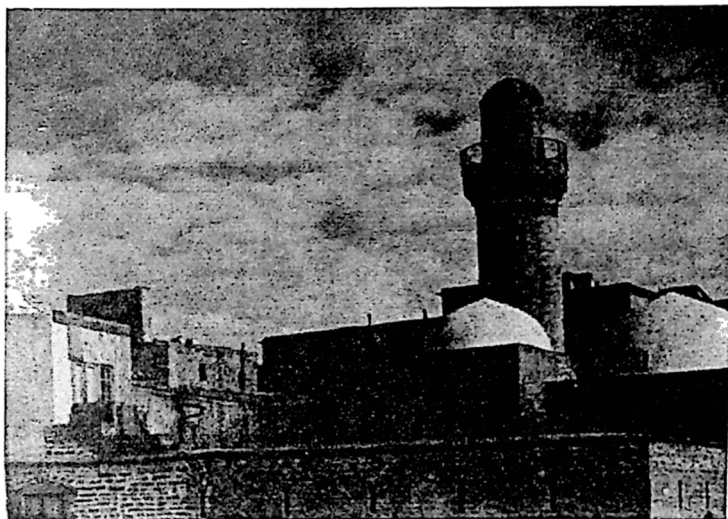
მამა ღაუთი

მამა ღაუთი

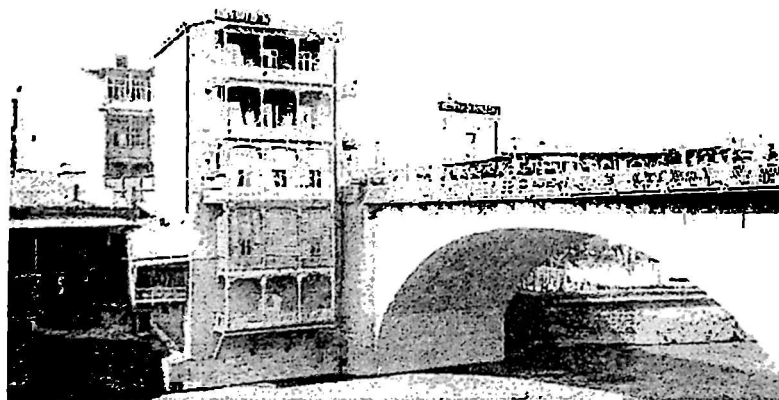
ძველი თბილისის ხედი

ხარუები

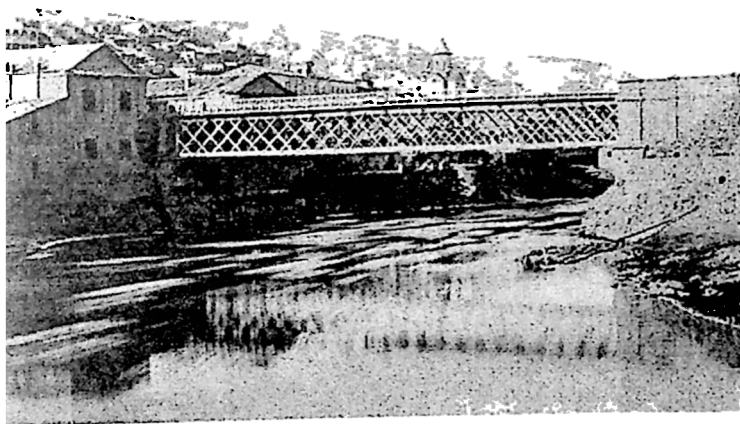
ქაშუეთი (ქაშუეთი)

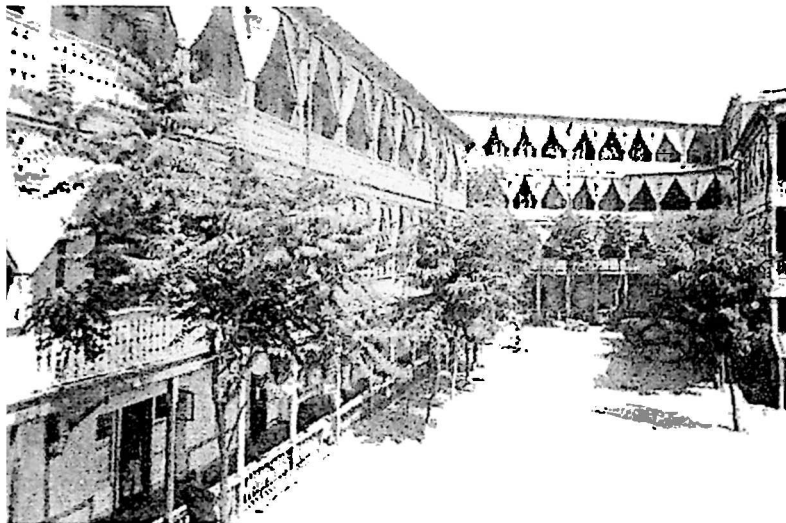
მიხეილის ხიდი და სახლი მტკვარზე

სასტუმრო „კავკაზი“

მეტეხის ხიდი

ძველი თბილისური ეზო

მიხეილის (ალმაშენებლის) გამზირი, ვეცხელის,
შემღვომში ბავშვთა თოჯინების თეატრი

1. J. B. Telfer, "The Crimea and Transcaucasia Being the Narrative of a Journey in the Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossety, Swanety and Mingrelia and in the Tauric Range", v. I-II, London, King, 1876.
2. 1936 წლამდე თბილისი გულისად მოიხსენიებოდა.
3. იგულისხმება ვარაზ ბაკური ანუ ბაქარი – ქართლის მეფე IV საუკუნის II ნახევარში.
4. ამჟამად ნარიყალა
5. თ. ბერიძე წერს, რომ ისტორიულ-მეცნიერებაში გამოთქმულია აზრი (ლ. მელიქსეთბეგი), რომ სახელწოდება შურის ციხე არასწორედ არის მოგანილი XI საუკუნის მემაგიანის ლეონტი მროველის ნაწარმოებიდან: "და აღაშენა ერისთავმან სპარსეთისამან თბილისის კართა შორის ციხედ მცხეთისად... "შურის ციხე"- (ძვ. ქართ. "შურის" და ახალ. ქართ. "საპირისპიროდ"—აშენებულია არა მცხეთის არმაზის დასაპირისპირებლად, არამედ "კაეკასიონთან" ანუ დარიალის და კასპიის კართა შორის ციხედ მცხეთისად"). თ. ბერიძე, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 11, გვ. 58
6. დაჩი უჯარმელი (499-511) – დაამთავრა ქალაქის მღუდუ-გალაენის აგება და მამის ანდერძის თანახმად, საგახტო ქალაქი თბილისში გადმოიტანა.
7. თემურ ლენგმა თბილისი აიღო 1386 წელს და მას შემდეგ ზ-ჯერ ილაშქრა საქართველოზე. ორჯერ დაარბია.
8. XIX საუკუნის დამდეგს სოფ. კუკიის აღმოსავლეთით გაჩნდა ახალი დასახლება ე.წ. ახალი კუკია, რომლის შემოგარენის ათვისება 1818 წლიდან, პეტერბურგის გადაწყვეტილებით, ეურტენბერგიდან გადმოსახლებულმა გერმანელმა 500 ოჯახმა დაიწყო. მათ გააშენეს პატარა დასახლება –კოლონია, რომელსაც ალექსანდრე I-ის პატივსაცემად ალექსანდერდორფი დაარქვეს. ამ კოლონიის ფარგლებში შედიოდა დღევანდელი დ. აღმაშენებლის გამზირის ტერიტორია, მარჯანიშვილის მოედანი და ე.წ. კირიჩნი, სადაც გერმანელთა ეკლესია-კირხა იდგა. ო. უორდროპი, "საქართველოს სამეფო", მ. ურუშაძის კომენტარები, თბ., 2001, გვ. 207.
9. Fahrenheit-ის თერმომეტრი გამოიყენება ბრიტანეთში და აშშ. ამ თერმომეტრით დუღილის წერტილი 212 გრადუსია; ხოლო გაყინვის წერტილი –32 გრადუსი. ადამიანის ორგანიზმის ნორმალური ტემპერატურა 99 გრადუსია, ტექსტში ამ თერმომ-

ეტრით 100 გრადუსზეა ლაპარაკი, რაც დაახლოებით 37-38 ჩვენურ გრადუსს უდრის.

10. უმუსტობაა. დაყენებული მტკვრის წყალი გემრიელი და სასიამოვნო იყო დასალევად, ზამთარში იგი უფრო სუფთა იყო. ქალაქის მცხოვრებლები სასმელად მხოლოდ მტკვრის წყალს ხმარობდნენ. სიმლაშის გამო ვერეს წყალს მხოლოდ ბაღების მოსარწყავად იყენებდნენ. წაყისის წყალი კი აბანოებთან თბილ გოგირდნაცარტუგოვან მინერალურ წყლებს უერთდება და გამოიყენებოდა თეთრეულისა და სხვ. გასარეცხად.
11. თულუხჩა პიროვნებაა, რომელსაც წყალი რუმბის ფორმის თულუხებით დაჰქონდა ცხენით ან უფრო იშვიათად ჯორით. თულუხი მზადდებოდა კამეჩის გყავისაგან და კეხზე იყო სახელოსავით მიმაგრებული. მას ზემოდან ფართო ნახვრეტი ჰქონდა, რომელშიც პირდაპირ მდინარიდან ასხამდნენ წყალს, ქვემოთ უფრო წვრილი ნახვრეტი იყო, საიდანაც წყალს კასრებში ასხამდნენ. ზოგი ისტორიკოსი “თულუხჩას” ხმარობს “თულუხის” ნაცვლადაც. ქალაქის წყალსადენი 1887 წ. გაიხსნა, მაგრამ ამისდა მიუხედავად, თითქმის XX ს. დასაწყისამდე წყლით ასეთ მომარაგებას თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს.
12. გექსტში უმუსტობაა. ჯოხი სახეღარს კისერზე არ ეკიდა. თულუხჩა წყლის მოგანისათვის იღებდა შაურს, ნაღდად არა: მზარეულს გამოჰქონდა ჯოხი, რომელზედაც თულუხჩა აკეთებდა ნაჭდევს. როცა ნაჭდევების რიცხვი მანეთს შეაგროვებდა, მაშინ თულუხჩა ერთიანად იღებდა თავის ხუთადრეხილ სიმონის ძე ევრონცოვის პაგივსაცემად მას მიხეილის ხიდი ეწოდა. მოიხსენიებოდა როგორც მიხეილის დიდი ხიდი. პროექტის ავტორი იყო იგალიელი არქიტექტორი ჯოვანი სკუდიერი (1817-1851).
13. ლესელიძის ქუჩის ზედა ნაწილი, უფრო ზუსტად, დღევანდელი ლესელიძის, ბარათაშვილის ქუჩებსა და მდ. მტკვრის კალაპოტს შორის მოქცეულ მიახლოებით სამკუთხა ფორმის ტერიტორიაზე განლაგებული იყო ქალაქის უმთავრესი ნაგებობები: სასახლეთა კომპლექსები, ქარვასლები, უმთავრესი საეკლესიოები, ქართული ეკლესიები, კათალიკოსისა და ეპისკოპოსის ადგილსამყოფლები, თავადის სახლები და მოქალაქეთა საცხოვრებელი სახლები. აქ იყო ერთადერთი სომხური ეკლესია – სურფნიშანი და ერთი მეჩეთი. (იხ. თ. კვირიკელია, “ძველი თბილისის ქუჩებსა და ქუჩაბანდებში, თბ., 1989, გვ. 8

15. იგულისხმება გენერალ-ფელდმარშალის, თავად მ. ს. ეორონცოვის (1782-1856) ძეგლი, რომელიც აღმართეს 1867 წ. მიხეილის ხიდის ბოლოს, რომელსაც XIX ს. დასაწყისში ეორონცოვის მოედანი ეწოდა. ძეგლის ავტორი იყო ნ.ს. პიმენოვი.
16. XIX ს. 40-იან წწ. მოსახლეობის სწრაფმა ზრდამ მდ. მარცხენა ნაპირზე და ამ ნაპირის ცენტრთან დაკავშირების აუცილებლობამ გამოიწვია ხიდის მშენებლობა. რადგან მდ. მტკვარი ამ ადგილას ორ გოგად მიედინება (წარმოიქმნება მაღათოვის კუნძული) აშენდა ორი ხიდი – დიდი და მცირე. დიდი ხიდი შენდებოდა 1848-1853 წწ, ხოლო მცირე 1949-1851 წწ. შემდგომში ამ ხიდს ნიკოლოზის პატივსაცემად ნიკოლოზის სახელი ეწოდა. დიდი ხიდი ამჟამად აგარებს საარბრუკენის სახელს, მცირე კი მშრალი ხიდის სახელწოდებით არის ცნობილი.
17. ~~სწრაფად~~ ლესელიძის ქუჩის ზედა ნაწილზე, უფრო ზუსტად ქვემო უბანს ესაზღვრებოდა. ლესელიძის ქუჩა ("შუა ბაზარი"), სოლოლაკის ქედი და წაყისის წყალი. ქვემო უბანში ქართველებს გარდა დიდი რაოდენობით სახლობდნენ სომხები და მუსლიმანები. ამ უბანში ქართული და სომხური ეკლესიების, მეჩეთებისა და სინაგოგის გვერდით, ფრანგთა კათოლიკური ეკლესიაც იდგა. (იხ. თ. კვირკელია, დასახ. ნაშრ., გვ. 8)
18. თათრის მოედანზე (ვახტანგ გორგასლის სახ. მოედანი) ქვედა ციხეში საუკუნეების მანძილზე სპარსელები და ოსმალები ცხოვრობდნენ. მათი გაძევების შემდეგაც ამ უბნის მოსახლეობის დიდ ნაწილს სპარსელები შეადგენდნენ (იქვე, გვ. 13).
19. ალექსანდრეს ბაღი, შემდგომში კომუნარების ბაღი, ამჟამად 9 აპრილის ბაღი. მის ადგილას ძველად საასპარეზო ყაბახი იყო, XIX ს. კი იგი ქართველი მოწინავე საზოგადოების ერთ-ერთ საუკეთესო სასეირნო ადგილად ითვლებოდა. მეორე საზოგადოებრივ ბაღად ითვლებოდა მუშგაიდი, ძე. თბილისის ბულონის ტყე. დროის გასატარებლად აქეთ მოემუშუებოდნენ ქვეითად თუ ეტლით, კონკით.
20. ამჟამად რუსთაველის პროსპექტი. გოლოვინი ევგენი ალექსანდრეს ძე (1782-1858), საქართველოს მთავარმართებელი
21. ავტორს მხედველობაში ჰყავს მეფისნაცვალი.
22. ამჟამად მოსწავლე-ახალგაზრდობის სასახლე.
23. ამჟამად აქ არის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, რუსთაველის გამზ. 3, 1931 წ. აქ იყო საჯარო ბიბლიოთეკა და მუზეუმი ერთად.

24. ქუჩა, რომელმედაც სასახლე მდებარეობს. ახლანდელი რუსთაველის გამზირის ნაწილი თავისუფლების მოედნიდან მოსწავლე-ახალგაზრდობის სასახლემდე.
25. თავისუფლების მოედანი.
26. 1847 წლის 27 (14) აპრილს ერევნის (ერევანსკი) მოედანზე დაიწყო თეატრის მშენებლობა. ხარჯები გაიღო თამამშვემა. გევით უნდა აშენებულიყო ქარეასლა და ქარეასლასთან ერთად თეატრიც. არქიტექტორად მოიწიეს იტალიელი არქიტექტორი ჯ. სკულიერი. 1851 წ. პარიზის “ილუსტრირებული უნივერსალური ეურნალი” მსოფლიოს აცნობებდა თბილისის თეატრის, როგორც ყველაზე უფრო წარმატებული სათეატრო ნაგებობის შესახებ. ეს ულამაზესი შენობა შიგნით მოპირკეთებული იყო თევებით და გალამაზებული ცნობილი რუსი მხატვრის გრ. გაგარინის (1810-1893) ესკიზების მიხედვით შესრულებული ნახატებით, ხოლო ფასადების გადაწყვეტისას გამოყენებული იყო ვინჩენცოს პალადიოსეული ბაზილიკა. 1874 წ. 24 სექტემბრის ხანძრის შედეგად შენობა დაიწვა. 1879 წ. იგი აღადგინეს, როგორც პასაჟის ტიპის სავაჭრო ნაგებობა. 1930 წ. ლენინის მოედნის გაფართოების გამო დაანგრეს. თბილისი გადაიქცა მუსიკალურ ქალაქად. (იხ. თ. გერსამია, “ძველი თბილისი”, თბ., 1984)
27. შედიოდა სასახლის ქუჩა, ერევნის მოედანი და მისი მიდამოები.
28. დღევანდელი ლესელიძის ქუჩა. ძირითადი და ყველაზე კოლორიტული ბაზარი, საიდანაც ჩანდა ძე. თბილისის ეგზოტიკური სახე. მას შუა ბაზარსაც ეძახდნენ, რადგან იგი ძე. ქალაქს ორ ნაწილად ჰყოფდა: ქვემო და ზედა უბნებად. ეს იყო ძე. ქალაქის სავაჭრო ცენტრი. ქუჩის ორივე მხარეს ჩამწკრივებული იყო ღუქნები და სავაჭრო დახლები. შუა ბაზრის ღუქანი, ძირითადად, ერთსართულიანი იყო. მათი სიმაღლე 5-6 მ. არ აჭარბებდა. ღუქნის წინა ოთახი სავაჭროდ იყო გამოყენებული, უკანა კი საწყობად ან სახელოსნოდ. თუ ღუქანი ორსართულიანი იყო, მეორე სართულზე ღუქნის პატრონი ცხოვრობდა.
29. იგივე სალდათის ბაზარი, ამჟამად კოლმეურნეობის ბაზარი. იყიდებოდა ჯარისკაცის ძველმანი, ჟარაჯა, ჩექმები, აგრეთვე ძე. ავეჯი. ამ ბაზარს ზოგჯერ “იარმურკა”-საც ეძახდნენ, რადგან მხოლოდ კვირაობით იმართებოდა. რუსული ბაზარი იყო, აგრეთვე, დღევანდელი ღუმერტირების ბაზარიც.
30. მოედანზე “იარმურკობ”-ის დღეს ღია ცის ქვეშ ეწყობოდა ჯამბაზების აკრობატული სეანსები; გაბმულ თოკზე ისინი ასრულებდნენ

სხედასხვა ნომერს, დაბლა კი სასაცილო განსაცემელში გამოწყობილი ტაკიმასხარები ამ ნომრებს მიწაზე იმეორებდნენ. ხშირად თავის ხელოვნებას აჩვენებდნენ მძლეოსნებიც. ცხადია, იკრიბებოდა უამრავი ხალხი. ასე იყო საღამომდე და მხოლოდ ბინდის მოტანება შლიდა ხალხს.

31. "ეეროპა" – სასახლის მოპირდაპირე მხარეს. ერევნის მოედანზე იყო მეორე სასტუმრო "ვიქტორია".
32. ერთი გირვანქა უდრის 453, 6 გრამს. თავად ქართველებისათვის ეს ფასი ძვირი იყო.
33. გადმოცემის მიხედვით, მთის აღმოსავლეთ კალთაზე სენაკი გამოუქეაბავს ერთ-ერთ ასურელ მამათაგანს-დავითს. IX ს. აქ ივერიის ღვთისმშობლის ეკლესია იდგა. 1542 წელს მის ადგილას ძმებს ნიკოლოზს და დავით გაბაშვილებს წმ. დავითის მონასტერი აუშენებიათ. ეკლესია აუციანთ მოგვიანებით, 1871 წელს.
34. ა. გრიბოედოვი (1795-1829) – რუსი მწერალი და დიპლომატი – 1822 წლიდან მსახურობდა თბილისში, ჯერ მთავარმართებელ ა. ერმოლოვთან, შემდეგ ი. პასკევიჩთან. ჯ.ბ. გელფერი გულისხმობს, რომ იგი 1828 წელს დანიშნეს რუსეთის მინისტრ-რეზიდენტად (სრულუფლებიან წარმომადგენლად) ირანში. იმავე წელს ცოლად შეირთო ა. ჭავჭავაძის ასული ნინო.
35. სოლოლაკი – ყველაზე უმეცნეულო რაიონი იმდროინდელ თბილისში. XIX ს. 70-80-იან წწ. ყველაზე მჭიდროდ იყო დასახლებული.
36. ნარიყალა სპარსული სიტყვაა და პატარა ციხეს ნიშნავს. წყაროებში მოიხსენიება 1772 წელს გერმანელ მოგზაურ ი. გიულდენშტედთან.
37. მუსტაფა ღალა- ფაშა (მესხური წყაროებით, ოსმალური წყაროებით მუსტაფა-ფაშა) – ოსმალეთის დიდმოხელე და მთავარსარდალი. 1578 წელს ირანის წინააღმდეგ ომში სარდლობდა ოსმალეთის ჯარს, რომელმაც სამცხე-საათაბაგოსა და ქართლზე ილაშქრა. საქართველოს დამორჩილება ვერ შეძლო, რის გამოც გადააყენეს. გარდაიცვალა 1580 წელს.
38. Orsmad (Orzmud) – აპურა მამდა, მექმნილება, რომელიც წარმოდგენილია სიკეთისა და სინათლის ღვთაებად ზოროასტრიზმში.
39. შაჰნავაზისა (ვახტანგ V) და ვახტანგ VI "სამეფო დიდი ბაღი" თბილისის ცენტრალური ბოტანიკური ბაღის უშუალო წინამორბედი.
40. მიხეილ სიმონის ძე ეორონცოვი – 1844-1854 წლებში იყო კავკასიის მეფისნაცვლი და კავკასიის განსაკუთრებული კორპუსის მთავარსარდალი. იგი ემსახურებოდა კავკასიის კოლონიზაციას და იმპერიასთან სრულ შერწყმას, მაგრამ ამას აკეთებდა, უპირატესად, კულტურული ღონისძიებებით.
41. ჩადრი-აჯილა, საბურაფი-მუსულმანი ქალის განისამოსის ელემენტია. XIX ს. შუა წლებამდე თბილისსა და მის მახლობლად მცხოვრებ მამამდიანურ მოსახლეობაში, აჭარაში კიდევ უფრო დიდხანს შემორჩა.

- ამიგომ ჯ.ბ. გელფერის მიერ დანასული ქალი ქართველი არ უნდა ყოფილიყო.
42. სხედასხეა სახელი ჰქონდა “ციხის მოედანი”, ვინაიდან ქვემოთ ციხეს ეკედლებოდა; “შეითან ბაზარი”, “შეიდანის”, თათრის მოედნის” სახელით მან ბოლო დრომდე მოაღწია. ამჟამად ეახტანე გორგასლის სახელობის მოედანი. თათრის მოედანზე ყოველდღიურ ბაზრებს გარდა იმართებოდა საკვირაო ბაზრობებიც ე.წ. “იარმარკ”-ები. მაშინდელი თბილისის ცენტრალურ ბაზრად, ერეენის ბაზრის შემდგომ, თათრის მოედნის ბაზარი ითვლებოდა. სხვა ბაზრების დარად, მას ფიცრის ყაერულები ჰქონდა დახურული სიყხის მოსამრდილებლად და აედრისათვისაც, რომ სალხს მშრალად გაეელოთ. საინგერესო ფაქტია, თათრის მოედნის შუაგულში გამართული იყო ყაფანი –დიდი სასწორი, საიდანაც საქონელი მცხოვრებლებსა და ეაჭრებს ურიგდებოდა. სოფლიდან მოსული საქონელი ჯერ ქალაქის მცხოვრებლებს უნდა ეყიდათ და მერე ქორეაჭრებს. (იაკობ ბალახაშვილი, დასახ. ნამ., გვ.104).
 43. მექაში სალოცავად ყოფილი მუსულმანის საპაგიო წოდება.
 44. უმესტობაა. ბაზრობა იხურებოდა, სანთლის შუქზე კი ეაჭრები მონაგებ თანხას ითვლიდნენ. ამის შემდეგ დუქნები დარაბებით იკეცებოდა.
 45. ჯ.ბ. გელფერი მიუთითებს, რომ სპარსული ბაზარი მდებარეობდა მდ. მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე. ცნობილია, რომ მდ. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე ქვედა უბანსა და თათრების მოედანზე, აგრეთვე ეგზარხოსის მოედანზე ეაჭრობდნენ სპარსელები.
 46. XIX საუკუნის ძველი კუკიასა და დიდუბეს შორის მდებარე გერიგორიას (დაახლ. ახლანდელი მარჯანიშვილისა და გელმანის ქუჩებს შორის მოთავსებულ გერიგორიას) გერმანელთა გერიგორია ეწოდებოდა. ის თითქმის მთლიანად მწვანეში იყო ჩაფლული. თბილისური სიყხის დროს აქ უმარმაზარი ჩინარისა თუ აკაციის ხეების ჩრდილში საოცრად გრილოდა. გასცდებოდი თუ არა გერმანულ კოლონიას, მოხედებოდი “ერუეოკ”-ში. ეს იყო რალაც საზაფხულო თავმესაყარი ადგილი, სადაც იმართებოდა საქმიანი მესხედრები და პაემნები, დაუსრულებლად ისმოდა საეეკეაო მუსიკის ხმა (თ. ბერიძე, “ძველი თბილისის უბნები”, თბ., 1980, გვ. 71)
 47. ქართული ცეკვებიდან იმხანად თბილისში ყველაზე გავრცელებული იყო “ლეკური.” ქართულ ლეკურს არაფერი აქვს საერთო ლეკთა ლეკურთან. ქართული ლეკური “განსაზღვრული იდეაა, სათანადო გექნიკით, რამდენადაც ლეკთა ლეკურში ფეხის გექნიკა თვითმიზანია. ქართულში იგი ჩართულია, დამხმარე საშუალებაა მიზნის მისაღწევად. იგი პოემაა გრფიალებისა, აქვს დასაწყისი –შორის ბნედა, განვითარება –კაცსა მიხედეს საწადელს და დასასრული –სიყვარული აგამაღლებს. (იაკობ ბალახაშვილი, “ძველი თბილისი”, 1951, გვ. 190)
 48. სიტყვა “მეტეხი” პირველად იხსენიება XII საუკუნის მაგანეში როგორც ერთ-ერთი დაწინაურებული და ქალაქის სავაჭრო უბანი. აქ არის ქალაქის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ხუროთმოძღვრული

ძეგლი –ღვთისმშობლის ეკლესია, რომლის აგებას მიაწერენ ვახტანგ გორგასალს (V ს). XII ს. ბოლოს აქ იდგა სამეფო სასახლე და კარის ეკლესია, რომელიც 1235 წ. მონღოლების შემოსევის დროს გადაწვეს. 1278-1289 წწ. ეკლესია აღუდგენია ღმერთი II თავდადებულს. XIII საუკუნიდან ნაგებობას შემორჩა მხოლოდ აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის კედლები, დასავლეთის კედლის ქვემო ნაწილი, სამხრეთის ღიდი ნაწილი. არის XIX ს. ფენებიც. XIXს. 10-20-იან წწ. მიჯნაზე გაშენდა საპატიმრო კორპუსები (მეტეხის ციხე), რომელიც დანგრეულ იქნა 1930-იან წწ. ამჟამად აქ მოქმედი ეკლესიაა.

49. მეტეხის ახალი ხიდი პირველი ლითონის ხილია თბილისში მდ. მტკვარზე. აშენებულია 1870 წ. იენისში, ძველი 1820 წ. აგებული ხიდის ნაცვლად. პროექტი შედგა 1867 წ, მისი ავტორი იყო ინგლისელი ინჟინერი ორდინი.
50. I გირვანქა შეადგენს 453, 6 გრამს.
51. აქ უმუსგობაა. ჯ.ბ. გელფერი სამეგრელოს, გურიას და იმერეთს სხედასხვა ქვეყნად მიიჩნევს.
52. მხოლოდ სახელით.
53. ავტორი აქაც გეოგრაფიულ უმუსგობებს უშეებს.
54. ეგზარქოსი –პრელატი, რუსეთის საპატრიარქოს მიერ წარგზავნილი მაღალი წოდების სასულიერო იერარქი, რომელსაც ევალებოდა პატრიარქის სახელით საეკლესიო საქმეების მართვა. კათოლიკურ და ანგლიკანურ ეკლესიებში უმაღლესი სასულიერო წოდება. 1811 საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია გაუქმდა და სათავეში ჩაუდგა რუსეთის ეგზარქოსი.
55. ციციანოვი (ციციშვილი) პავლე დიმიტრის ძე (1754-1806)– რუსეთის სამხედრო მოღვაწე, ინჟანტერიის გენერალი. მონაწილეობდა 1787-1791 წწ. რუსეთ-ოსმალეთის ომში, პოლონეთის აჯანყების ჩახშობაში, სპარსეთთან ლაშქობაში (რუსეთის მხრიდან). 1802 წ. ის საქართველოს მთავარმართებლად დაინიშნა. პარალელურად იყო ასტრახანის გენერალ-გუბერნატორი. იყო რუსეთის ცარიზმის პოლიტიკის აქტიური გამგარებელი. რუსეთ-ირანის ომის დროს, 1804-1805 წწ, ხელმძღვანელობდა ირანის ტახტის მემკვიდრის აბას-მირზას ჯარის მოგერიებას. 1895 წ. რუსეთის იმპერიას შემოუერთა შაქის, ყარაბაღისა და შირვანის სახანოები, შურაგელის სასულთნო. ვერაგულად მოკლეს ბაქოს ციხის მისადგომებთან პუსეინ-ყული-ხანთან მოლაპარაკებების დროს.
56. პაულეჩი ფილიპე ოსიპის ძე–საქართველოს მთავარმართებელი 1811-1812 წწ. წარმოშობით იგალიდიდან.
57. XIX ს. ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი თბილისში, აგებული დამი უჯარმელის მეფობის დროს. XVII საუკუნემდე მისი ისტორია უცნობია. XVII საუკუნეში დომენტი კათალიკოსმა აღადგინა იგი და ააგო ორსართულიანი სამრეკლო. აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევის დროს იგი დაზიანდა. XIX ს. კელაე აღადგინეს.

58. სამხრეთ საქართველო, ამჟამად კლარჯეთი. აქ არსებული მონასტრიდან თბილისში მაცხოვრის ხატი გადმოასვენეს. ამჟამად დაცულია საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში.
59. სომხური კათედრალური გაბარი, ამჟამად აღარ არსებობს. მღებარეობდა მიხეილის მცირე ხილსა და მადათოვის კუნძულის ნაწილზე, ამჟამინდელი ათონელის ქუჩის მონაკვეთზე, მღ. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე.
60. ლეოვი ნიკოლოზ ალექსანდრეს ძე (1751-1803) –რუსი არქიტექტორი, მხატვარი, კომპოზიტორი.
61. ვარლამოვი ალექსანდრე ეგორის ძე (1901-1848) –რუსი კომპოზიტორი.
62. გლინკა მიხეილ ივანეს ძე (1804-1857) –რუსი კომპოზიტორი, რუსული კლასიკური მუსიკის ფუძემდებელი. მან ბევრი სცადა რომანსებშიც, "ნუ მაცდუნებ", "საბრალო მომღერალი". ა.ს. პუშკინის ლექსზე დაწერა "ქართული სიმღერა", სადაც ასახა 1823 წელს კავკასიაში მოგზაურობის შთაბეჭდილებანი.
63. ქალაქი აზერბაიჯანის გერიგორიაზე
64. Douglas W. Freshfield, "The Travels in the Central Caucasus and Bashan, Including Visits to Ararat and Tabris and Ascents of Kazbek and Elbrus", London, Longmans, Green and Co, 1869s
65. დასახ. ნაშ., გვ. 108.
66. მს. ეორონცოვის სახელობის ხიდი, ამჟამად საარბრუკენის ხიდი
67. დასახ. ნაშ., გვ. 106.
68. დასახ. ნაშ., გვ. 106.
69. ალექსანდრე მიხეილის ძე რომანოვი, დიდი მთაყარი.
70. დასახ. ნაშ., გვ. 101.
71. დასახ. ნაშ., გვ. 96.
72. მხარე აზერბაიჯანში.
73. იგულისხმება ერევნის მოედანი და მეიდანო.
74. რადე გიუსტავე ივანეს ძე (1831-1903) რუსი ბუნებისმეტყველი, წარმოშობით გერმანელი, პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის წევრი, 1863 წლიდან ცხოვრობდა თბილისში, სადაც მისი მონაწილეობით ხელმეორედ გაიხსნა კავკასიის მუზეუმი.
75. იგულისხმება ერევნის მოედანზე თამაშების ოპერის თეატრი.
76. მეფისნაცვალი.
77. დასახ. ნაშ., გვ. 86.
78. პოლიცმენისტერი.
79. ქუთაისის გუბერნატორი.
80. დასახ. ნაშ., გვ. 96.
81. ნესტორიანელობა-ქრისტიანული სექტა, რომლის ერესიარქი იყო ნესტორ კონსტანტინოპოლელი. ნესტორიანელთა ქრისტოლოგიური დოქტრინით, რომელიც ანგიოქიის თეოპოლოგიური სკოლის მოძღვრებებს ემყარებოდა, იესო ქრისტე არის მხოლოდ კაცი,

რომელშიც სული წმინდის სამუალებით ჩასახლდა სიკვება ღმერთი (ლოგოსი), ამიგომ ღვთისმშობელს უნდა ეწოდოს კაცისმშობელი ან ქრისტესმშობელი. წყაროებით მტკიცდება ნესტორიანელთა არსებობა VII საუკუნის საქართველოში. ცნობები ამის შესახებ დაყულის ქართლის კათალიკოსის – კორინის (VII საუკუნის დამდეგი) მიწერ-მოწერაში რომის პაპ გრიგოლ I-თან და სომეხთა კათალიკოსს მოსესთან.

82. ქალკედანიის საეკლესიო კრების (IV საეკლესიო კრება- გაიხსნა 456 წ. 8 ოქტომბერს, ქალკედონში, ძველ ქალაქ ბითინიაში, მარმარილოს ზღვის სანაპიროზე) მიმდევრები, რომლებიც იბრძოდნენ ნესტორიანელების წინააღმდეგ.
83. ქალაქი ძველ ეგვიპტეში.
84. პელოპონესის ნახევარკუნძული.
85. ქალაქი ირანში, გაშენებულია ურმიის გზის სანაპიროს მახლობლად.
86. აგრეთვე ქალაქი ირანში.
87. Smith Eli, Dwight H. G. O., "Missionary Researches in Armenia, Including a Journey through Asia Minor and into Georgia and Persia with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas." London, 1834.
88. გამბა ეაკ ჟრანსუა (1783-1833), ჟრანგი მოგზაური და ეაჭარი, საჟრანგეთის კონსული თბილისში 1817-1818 წწ. იმოგზაურა რუსეთში. 1820 წ. საქართველოს სამხედრო გზით დაბრუნდა თბილისში. 1824-26 წწ. პარიზში გამოაქვეყნა ნაშრომი, რომელშიც არის ეკონომიკური, ისტორიული და ეთნოგრაფიული ხასიათის ცნობები საქართველოზე.
89. დასახ. ნაშ., გვ. 124.
90. იქვე.
91. პასკევიჩი ივანე თეფლორეს ძე (1782-1856) 1827 წლიდან კავკასიის მთვარმართებელი. აგარებდა ეროვნული ჩაგვრისა და რუსიფიკაციის კურსს.
92. კავკასიელი ხალხი.
93. ქალაქი თანამედროვე ამერბაიჯანის გერიგორიაზე.
94. ქალაქი თანამედროვე ამერბაიჯანის გერიგორიაზე.
95. არ დასტურდება. სხვა წყაროები მიუთითებდნენ, რომ სომეხები რიცხვობრივად ქართველებს ჩამორჩებოდნენ. იხ. J.B.Telfer "The Crimea and Transcaucasia", London, 1876," Robert ker Porter, "Travels in georgia, Persia, Armenia, Ancient Babilonia", London, 1820 და სხვათა ნაშრომები.
96. ამეაზად ყულევი, ქ. ფოთის ჩრდილოეთით
97. ცნობილი ინგლისელი არმენოლოგი.
98. Sir John Oliver Wardrop, "The Kingdom of Georgia", London, 1977 (ახალი გამოცემა).
99. ივულისხმება ალექსანდრე მაკედონელი.
100. ბონავენტურა (1221-1274) –იგალიელი ფილოსოფოსი
101. დანგე ალიგიერი (1265-1321) –იგალიელი პოეტი.

102. ჟან დე ლაფონტენი (1621-1695) ჟრანგი შეიგავე.
103. რუსეთის ხელმწიფის პმა.
104. ბარონის ქეჩა – საქართველოს სახელმწიფო მეზეუმის ეზოს მზრიდან.
105. Sir Robert Ker Porter, "Travels in Georgia, Persia, Armenia and Ancient Babilonia during 1817, 1818, 1819, 1820", London, 1821
106. გვ. 117.
107. თ. კვირკველია, „ქეელი თბილისის ქეჩებსა და ქეჩაბანდებში“, თბ., 1989, გვ. 48.
108. გვ. 123.

1. Smith Eli, Dwight H.G.O, "Missionary Researches in Armenia, Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmia and Salmas", London, 1834;
2. Douglas W. Freshfield, "Travels in the Central Caucasus and Bashan Including Visits to Ararat and Tabriz and Ascents of Kazbek and Elbruz", London, Longman, Green and Co, 1864;
3. J.Buchan Telfer, "The Crimea and Transcaucasia Being the Narrative of a Journey in the Kouban in Gouria, Armenia, Ossety, Imereti, Swanety and Mingrelia and in Tauric Range in Two Volumes", London, King, 1876;
4. Sir John Oliver Wardrop, "The Kingdom of Georgia", London, 1977;
5. Sir Robert Ker Porter "Travels in Georgia, Persia, Armenia and Ancient Babilonia during 1817, 1818, 1819, 1820", London, 1821;
6. იაკობ ბალახიშვილი, „ძველი თბილისი“, სახელმწიფო გამომცემლობა, თბილისი, 1951;
7. ეახტანგ ბერიძე, „თბილისის ხუროთმოძღვრება 1801-1917“, თბილისი, ტ.1, 1960; ტ.2 - 1963;
8. თეიმურაზ ბერიძე, „და აღმოცენდა თბილისი“, „ნაკადული“, თბილისი, 1977;
9. თეიმურაზ ბერიძე, „ძველი თბილისის სურათები“, „ნაკადული“, თბილისი, 1980;
10. თეიმურაზ ბერიძე, „ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია“, „მეცნიერება“, თბილისი, 1965;
11. მამისა ბერძენიშვილი, „თბილისის გარეუბნის სახე XVII საუკუნეში“, „მეცნიერება“, თბილისი, 1965;
12. გიორგი ბეჟანიშვილი, „რუსთაველის პროსპექტი და მოედანი“, თბილისი, 1967;
13. თამაზ გერსამია, „ქუთაისი“, „საბჭოთა საქართველო“, 1990;
14. თამაზ გერსამია, „ძველი თბილისი“, „საბჭოთა საქართველო“, 1990;
15. ალექსანდრე დიუმა, „კავკასია, მოგზაურობა და მთაბეჭდილებები“, თ. ქიქოძის თარგმანი, თბილისი, 1964;

ყდის მხატვრული გაფორმება: დალი ქადაგიშვილი
დიზაინერი: დავით მეფარიშვილი
ტექნიკური რედაქტორი: არჩილ კობალეიშვილი

Cover painter: Dali Kadagishvili
Designer: David Meparishvili
Technical editor: Archil Kopaleishvili

ტირაჟი 100 ც.
Edition 100

გრიგოლ რობაქიძის სახელობის უნივერსიტეტი
საქართველო, თბილისი 0160, ჯანო ბაგრატიონის 6.
ტელ: (995 32) 385 849, 384 406
ფაქსი: (995 32) 252 981
E-mail: gr_uni@posta.ge

Grigol Robakidze University
6, Jano Bagrationi Street
Tbilisi 0160, Georgia
Tel.: (995 32) 385 849, 384 406
Fax: (995 32) 252 981
E-mail: gr_uni@posta.ge